

**Čítanka textů
z kognitivní lingvistiky**

II

Rukopis vznikl s podporou VZ MSM 0021620825 Problémy porozumění jazyku a světu.

Editorka: Lucie Saicová Římalová
Překlad z polštiny Veronika Forková (texty v části I), překlad z angličtiny Martin Saic a Lucie Saicová Římalová (text v části II)

Vědecká redakce: Iva Nebeská
Redakční spolupráce na textu A. Pajdzińské: Irena Vaňková

ISBN 978-80-7308-212-3

© Charles University in Prague, Faculty of Arts

Vydala Univerzita Karlova v Praze – Filozofická fakulta,
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1, CZ,
v roce 2007 nákladem 300 výtisků
Tisk Repro středisko MFF UK, Sokolovská 83, 180 00 Praha 8
Objednávky přijímá edice@ff.cuni.cz

Obsah

Úvodem 5

I

Inspirace z Lublinu
Irena Vaňková 9

Konotace – prototypy – otevřené definice
Ryszard Tokarski 13

Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus
a opozice „vlastní“ – „cizí“
Anna Pajdzińska 27

Jazyková kategorizace květin a pojetí tohoto fragmentu skutečnosti
ve vědě
Dorota Piekarczyk 45

Co je potřeba vzít v úvahu při analýze poetické metafory
(na příkladu metafor s adjektivem *cierpki – trpký*)?
Aneta Wysocka 59

Jazykový obraz světa a mediální obraz světa
Danuta Kępa-Figura, Paweł Nowak 71

II

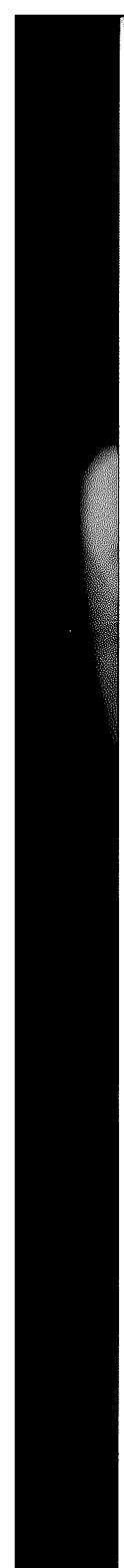
Úvod do kognitivní gramatiky (KG)
David S. Danaher 89

Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II navazuje svou strukturou i obsahem na první svazek této řady. V první části jsou tentokrát zařazeny překlady prací badatelů a badatelek z Univerzity Marie Curie-Sklodowské v Lublinu přednesené při příležitosti jejich návštěvy na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze v květnu 2005. Příspěvky se zabývají různými aspekty zkoumání tzv. jazykového obrazu světa. (Tradici a výsledky tohoto výzkumu podrobněji přibližuje článek Ireny Vaňkové zařazený v úvodu části I.)

Druhá část svazku obsahuje studii Davida S. Danahera z University of Wisconsin-Madison věnovanou úvodu do kognitivní gramatiky a představení jejích základních principů. Součástí studie je mj. i bibliografie vybraných prací, které aplikují hlediska kognitivní gramatiky na slovanské jazyky.

Údaje o dalších pracích z oblasti kognitivní lingvistiky je v případě zájmu možné nalézt v Čítance kognitivní lingvistiky I. Praha 2004.

L. S. Ř.

1

Inspirace z Lublinu

Irena Vaňková

Setkání s legendou bývá vždycky napínavé. Pro nás byly dlouho legendami tři osobnosti z polského Lublinu: Anna Pajdzińska, Jerzy Bartmiński a Ryszard Tokarski. Od poloviny 90. let jsme si od kolegyně z Varšavy přiváželi xerokopie článků, v nichž právě tato jména figurovala nejčastěji. Přišly „červené sborníky“, svazky Etnolingwistyky, Slovník stereotypů a symbolů od prof. Bartmińského a jeho početného kolektivu, Tokarského kniha o barvách v polštině, monografie o frazeologii od Anny Pajdzińskiej... A jiné a jiné. Některé nám pak dokonce posílaly tyto „legendy“ samy. Navázali jsme časem spoluprací. Brzy se jednalo také o návštěvě. Už v písemném kontaktu byla cítit srdečnost a živý zájem o spolupráci „s Prahou“ i o naše první kroky v oblasti kognitivně-kulturně-antropologicky založené jazykovědy, kterou jsme se na základě lublinských studií nejprve snažili poznat a usouvztáznit s americkou kognitivní lingvistikou lakoffovsko-johnsonovskou či s přístupem varšavských polonistek.

Nad poslanou literaturou jsme žasli. Bylo to něco, co k nám promlouvalo řečí velmi blízkou, a přitom jsme se s něčím takovým v naší jazykovědě takřka nesetkali. V centru pozornosti tu stála základní lidská zkušenost, tělesná, smyslová, citová a pocitová, zkušenost „mého“ a „cizího“, zkušenost člověka prožívajícího „přirozený svět“. Struktury tohoto světa, vycházející z tělesnosti a vzájemně provázané metaforickými konceptualizacemi, se v podání lublinských badatelů zázračně vynořovaly přímo z jazyka. Bylo to tak samozřejmé, a přitom zcela nečekané. Brzy k nám začala podobně promlouvat i česká frazeologie, přenesená pojmenování, motivace slov, běžné texty.

Americké kognitivní lingvisty to připomínalo spíše vzdáleně – a dlouho nám nebylo jasné, zda (a případně nakolik) z nich tato sémantická škola přímo vychází, zda je nebo byla v samých počátcích Lakoffem a Johnsonem ovlivněna atd. Později se nám potvrdily naše dohady, že nikoli. V Lublinu se právě kolem výše uvedených osobností začal v osmdesátých letech 20. století formovat zcela svébytný přístup k jazyku a jeho zkoumání, označovaný zastřešujícím pojmem jazykový obraz světa (upomínajícím na německé filosofie humboldtovské orientace).

Přístup to byl na americkém kognitivismu zcela nezávislý, badatelé zřejmě zjistili až později, že Spojenými státy právě také hýbou knihy o souvislosti lidské mysli, jazyka a kultury, práce o konceptuální metafoře i o zásadní roli „těla v mysli“, o kategorizaci... Existují tu zásadní paralely, to se brzy zjistilo, avšak třeba právě komplexní pojem jako „jazykový obraz světa“ v americkém kontextu chybí.

Dlužno říci, že ve srovnání s americkou kognitivní lingvistikou jsou nám lublinské inspirace jakožto Čechům (tj. Slovanům a Evropanům) ve svých myšlenkových východiscích a cílech, ale i metodách zkoumání a celkovém naladění daleko bližší. Je to totiž varianta zřetelně „evropská“, a jako taková klade důraz na sepětí jazyka nejen s kognitivními strukturami lidského individua, ale i s kulturou. Přitom zohledňuje jako základní principy utváření obrazu světa v jazyce (a v lidské mysli) to, co staví na první místo i kognitivní lingvistika americká: tělesnost (avšak v kontextu šíře pojatého antropocentrismu), pojmovou metaforu i teorii kategorizace na základě prototypu (resp. stereotypu). Pokud lublinský přístup charakterizujeme jako evropský, míníme tím nejen fakt, že se v něm akcentuje hledisko kulturní, a zvláště právě specifika evropské kultury jako principy podstatně utvářející jazykový obraz světa (zejména křesťanství, a vůbec pak specificky evropské a středoevropské realie kulturně-historické), ale i to, že si je hluboce vědom tradic lingvistiky (a humanitních disciplín), z nichž se vychází třeba i u nás, a že se vůbec pohybuje v diskursu velmi podobném našemu. (Polská a česká lingvistika a taktéž literární věda jsou si velmi blízké, protkané odedávna vědeckými i osobními kontakty badatelů, a dlouhá léta se vzájemně inspirují. Svě tu jistě učinily společné historicko-politické zkušenosti i blízkost daná jazykově a kulturně.)

Lublinský přístup k jazyku a jazykovědě je tedy nesen jinou ideou, než je poznání procesů probíhajících v lidské mysli; v popředí je to, co je spojeno s „myslí kolektivní“. Studium jazyka jako obrazu světa má v současném globalizujícím se světě i další aspekty: aspekt „hlubinně ekologický“ i aspekt nově se formulujícího vlastenectví. Hledá se tu totiž souvztažnost národního jazyka s národní kulturou, v souladu s německými romantickými filosofy i s našimi obrozenci bychom mohli říci přímo: s „duší národa“, resp. s jeho pamětí. Při tomto studiu se vychází z evropského (resp. „slovanského“) jazykového (a jazykovědného) kontextu, v úvahu se berou i varianty jazykového obrazu světa v souvislosti s jednotlivými komunikačními sférami, zkoumají se změny a posuny v rozličných výse-

cích obrazu světa v dobách historických proměn, důsledky dějinných a kulturních vlivů na povahu jazyka.

V souvislosti s kulturotvornou a kulturní funkcí jazyka jako obrazu světa se akcentuje zkoumání folklorních textů: je ustavena etnolingvistika jako specifická disciplína jazykovědy. Zde je potřeba zmínit zakladatelskou úlohu prof. Bartmińského i monumentální dílo lublinské etnolingvistické školy, Slovník stereotypů a symbolů. Jako velmi závažná je spatřována role textů uměleckých. Prof. Pajdzińska i prof. Tokarski (oproti některým jiným polským badatelům v oblasti lexikální sémantiky) zdůrazňují metodologickou vhodnost zkoumání uměleckých textů, neboť právě ty dobře umožňují uchopit konotace: které jsou právě na této půdě velmi zřetelné, přímo hmatatelné. Nehledě na to, že umělecké texty představují prototypovou realizaci kreativních potencií samého jazyka.

Konotace – vyjadřující naši konkrétní lidskou zkušenost – se v lublinském bádání považují za zcela zásadní součást významu. A právě ve zkoumání významu takto pojatého lze najít základní stavební prvky jednotlivých kultur, specifika národních společenství. V Evropě jsou nepochybně vlivy křesťanství – to se ale udomácňovalo a nahrazovalo původní „pohanské“ obrazy světa v různých evropských zemích v různých dobách a za různých okolností, a mimo jiné i tím jsou dány četné kulturní odlišnosti (resp. odlišnosti v jednotlivých jazykových obrazech světa).

Celistvá koncepce jazykovědy, která z uvedeného myšlenkového základu vychází, je vlastně vyžádána potřebami doby. V Evropě a v celém světě se zcela radikálně mění nejen vědecké paradigma, ale i společensko-politické podmínky, ekonomické možnosti, duchovní a kulturní klima, proměňuje se všechno včetně každodenního způsobu života a myšlení, prožívání a hodnotové orientace běžného člověka. To s sebou nese také požadavek nového pohledu na jazyk, a ovšem i na jazykovědu. Tímto novým pohledem, souvisejícím s hlubokými proměnami veřejného a společenského života od počátku devadesátých let 20. století, je právě nazření jazyka v kontextu kultury, s důrazem na zkoumání poznávacích modelů a systémů hodnot, které jsou v jazyce (a zároveň v kultuře) obsaženy.

Ano, v jazyce je uložen obraz světa, naivní vědění o skutečnosti. Nehledě na to, že jazyk funguje také jako archiv kultury a zkušeností, jako kolektivní paměť. Uchovává, co bylo prožito (a řečeno) kdysi, je v něm kumulována dávná zkušenost, a tu prostřednictvím uchovaných textů i každodenně používaných slov a frazémů můžeme s autory (třeba kolektivními a anonymními) sdílet, a to přes hranice prostoru, času i individuálně omezené

zkušenosti. V jazyce se nám otevírá tento sdílený svět. Jde o to, naučit se v něm orientovat, spatřit v něm smysl, řád, ukazatele směru, vztahné body (jako je třeba antropocentrismus a opozice „vlastní – cizí“).

Lublinská kulturně orientovaná jazykověda inspiruje právě k takovýmto úvahám. K výše uvedeným „legendám“ můžeme dodat, že se pro nás už staly lidmi z masa a kostí (řečeno „somatickým“ vyjádřením, které do tohoto textu dobře zapadá). Kolegové z Lublinu přijeli k nám do Prahy, seznámili jsme se s nimi osobně, mohli jsme si s nimi popovídat a vyslechnout jejich přednášky. V květnu 2005 to byli prof. Anna Pajdzińska a prof. Ryszard Tokarski, ale také představitelé další generace lublinské školy: Paweł Nowak, Danuta Kępa-Figura, Dorota Piekarczyk a Aneta Wysocka. Texty všech jejich vystoupení byly přeloženy do češtiny a dělíme se o ně se všemi zájemci právě v tomto svazku. O rok později jsme přivítali i nestora polské kulturní lingvistiky a etnolingvistiky: přijel prof. Jerzy Bartmiński se svou paní, dr. Stanisławou Niebrzegowskou-Bartmińską. I oni nám přivezli spoustu knih i zážitků ve vzájemných rozhovorech. Také zde zajímavě přednášeli: o vztahu jazyka a kultury, o principech etnolingvistiky, o lidovém snáři. Snad i jejich textů se dočkáme v českých překladech. To však zase až příště.

Konotace – prototypy – otevřené definice

Ryszard Tokarski

Současné lexikálně-sémantické interpretace, zvláště interpretace hledající vztahy mezi jazykem a široce, antropologicky chápanou kulturou, interpretace směřující k vyjasnění kreativního užití slov, uznaly pojem významové konotace za podstatnou součást své teorie. Konotace jako operační kategorie vyjasňuje mnoho jazykových jevů. Od běžných, konvenčních slovníkových metafor, přes zobrazování vnitřní významové motivace frazémů až ke komplikovaným jevům ztvárnění světa zobrazeného v uměleckých textech. Souhrn teoretických a analytických prací využívajících pojem sémantické konotace je tak bohatý a rozmanitý, že by se jejich byť jen zkrácené představení minulo účinkem a určitě by překročilo možnosti tohoto článku.¹

Teorie významových konotací jako potencionálních, designací či tzv. sémantických složek slova doplňujících lexikální význam vyrostla bezpochyby na základě strukturální sémantiky. Zároveň však byla pokusem překonat omezení, která tato sémantika kladla. Zúžení významu slova výlučně na diagnostické, rozpoznávací rysy, v praxi postačující či nutné, znemožňovalo hlubší interpretaci množství jazykových jevů, zvláště textově ukotvených nestandardních užití slova.² Řečeno metaforicky: vědec se ocital v situaci, ve které metodologicky jasný, strukturalistickými opozicemi ověřený významový prostor ohraničovala nevi-

¹ Neznamená to přirozeně všeobecnou akceptaci teorie sémantických konotací. Její odmítnutí může vyplývat z rozlišování intenze a extenze, které je blízké logickému pojetí: v takových případech by konotace, jako synonymum intenze nebo významového obsahu, zahrnovala jak rysy kritérií, tak také rysy charakteristické (stereotypní), srov. např. BARTMIŃSKI (1988, s. 171). Naproti tomu v některých návrzích navazujících na kognitivismus v Langackerově pojetí jsou významy slov definované ve vztahu ke kognitivním doménám nebo jejich sekvencím. Síť významů dané jednotky nevyžaduje rozlišování složek významu z pohledu stupně ustálenosti nebo hierarchie, srov. např. KRZESZOWSKI (1994).

² Ve výsledku to vytvořilo základy k rozlišení dvou typů popisu slovního významu: definice, která kladla rovnítko mezi *definiendum* a *definiens*, a otevřeně explikace, která byla zaměřena na konkrétní text nebo skupinu textů, tj. maximálně možným způsobem zaznamenávala sémantické textové nuance, srov. BARTMIŃSKI a TOKARSKI (1993).

ditelná zed'. Za touto zdí se nacházelo mnoho přitažlivých jazykových jevů, ale nedostávalo se nástrojů k účinnému zbourání této zdi. Nutnost překročit existující omezení vyplývá z akceptace velmi obecné, svou jednoduchostí však okouzující definice slovního významu, kterou navrhla Anna Wierzbicka. Ve shodě s autorkou je významem výrazu to, „co si lidé myslí' nebo 'mají na mysli', když dané slovo užívají“ (1999, s. 409). Pokud vezmeme v úvahu sémantickou otevřenost kontextově určeného slova a neunifikované, individuální možnosti interpretace konkrétním příjemcem textu (což je zvláště podstatné v případě rozumného uměleckým textům), bylo by dobré formulaci Wierzbické rozvinout pouze o stupeň potencionálnosti některých významových složek výrazu „co lidé mohou mít na mysli, když dané slovo užívají“.

Akceptace konotací jako součástí dané sémantické teorie se opírá o přesvědčení, že lexikální jednotka, kromě kombinace stálých rysů, tvořících v určité míře neměnné pojmové jádro, může (není to tedy nutná podmínka) aktualizovat v stanovených kontextech sekvence rysů druhořadých, fakultativních, s různým stupněm jazykového ustálení či dokonce petrifikace. Podstata sémantické konotace tkví právě v jejím potencionálním charakteru. Konotace, rozvíjející a rozšiřující význam slova, má však odlišný status než designativní složky, které nám přicházejí na mysl tehdy, když chceme podat nejprostší chápání slova. Toto odlišení složek obligatorních (designace, lexikálního významu) a potencionálních (konotace) dokonale ilustruje příklad významu slova *powietrze* (*vzduch*) uváděný Teresou Dobrzyńską (1988, s. 161). Úplně triviální věta typu *Dobrze służy mi świeże leśne powietrze, bo w mieście się duszę* (*Dělá mi dobře svěží lesní vzduch, neboť ve městě se dusím*) aktualizuje obecnou a běžně platnou definici *powietrza* (*vzduchu*) jako 'směs plynů (vzdělanější by dodali – hlavně dusíku a kyslíku), která obklopuje zemskou kouli a slouží lidem k dýchání'. Naproti tomu interpretace specifického kontextu typu: *Jesteś dla mnie powietrzem! (Jsi pro mě vzduch!)* si vyžaduje zahrnutí dodatečných sémantických rysů. Optimisticky naladěný adresát této výpovědi zdůrazní konotace 'vzduch znamená pro člověka něco velmi cenného', 'bez vzduchu nemůže člověk být' atd. Pesimista, skrze ztotožnění průzračnosti vzduchu, jeho fyzické neviditelnosti s naivně-realistickým přesvědčením, že neexistuje, bude interpretovat smysl výpovědi jako „Nevšímám si tě!“, „Nemáš pro mě žádnou hodnotu!“. Bylo by ovšem těžké onen naivní realismus ve vnímání světa či hodnotové rysy, které ho následují, včlenit do sémantické definice slova *powietrze* (*vzduch*). Tyto

rysy zosobňují fakultativní, doplňující významovou vrstvu slova, tedy právě sémantické konotace.³

Uvedme pro připomenutí známou definici sémantických (lexikálních) konotací, jejímiž autory byli L. Jordanskaja a I. Melčuk (Jordanskaja – Mielczuk, 1988, s. 17): „Lexikální konotace lexikální jednotky *L* je určitá charakteristika, kterou *L* připisuje svému referentu a která nevstupuje do její definice.“

Ačkoli citovaná definice na první pohled působí jasně a jednoznačně, v analytické praxi způsobuje mnoho nejasností. Na jednu stranu eliminuje konotace z rámce slovníkového významu lexikální jednotky, na druhou stranu se však v doplněních k definici nebo v analytických pracích rozpoznává hodnota konotace jako nositele významově důležitých obsahů a využívá se při jejím odůvodnění celá řada verifikačních procedur. Od významových gama testů, mezi nimiž jsou také návrhy Jordanské a Melčuka, až k slovo tvorným a sémantickým derivátům, frazémům či konvencionalizované metaforice. A přestože se tyto procedury mlčky uznávají za celkem postačující, nerozptylují množství pochybností, které se objevují v průběhu analýzy konkrétního lexikálního materiálu. Pochybnosti se týkají hlavně dvou otázek.

První z nich se váže k cézuře mezi konotacemi a lexikálním významem. Využívané procedury totiž v podstatě ukazují spíše sémantickou relevanci – a to relevanci velmi specificky chápanou – jednotlivých složek slovního významu než jejich fakultativnost nebo obligatornost. Jinak řečeno: užívané verifikační procedury poměrně jasně řeší, zda daný sémantický komponent je pro dané slovo v daném jazyce elementem podstatným, důležitým; nesituují ho však jednoznačně ani v rámci lexikálního významu, ani sémantických konotací. V takových situacích často budí pochybnosti, zda daný element, o kterém víme, že je podstatnou složkou významu, spolu tvoří ještě vrstvu designací, nebo již vrstvu kono-

³ Výše uvedený příklad ukázal jednu ze zajímavějších vlastností sémantických konotací jako fakultativních potencionálních složek slova, jmenovitě schopnost přibírání protichůdných, vylučujících se vlastností. Konotace jsou aktualizované ve specifických kontextech a každý kontext vyvolává na mysl určité významové rysy, blokuje však jiné, které vyžadují odlišné zakotvení v kontextu a v situaci. V případě výpovědi *Jesteś dla mnie powietrzem! (Jsi pro mě vzduch!)* u navrhované interpretace se setkáváme se zamýšlenou mnohoznačností, se zamýšlenou jazykovou hrou. Její obdobou může být stejně dobře výpověď *Jesteś dla mnie wszystkim!* (*Jsi pro mě všechno!/vším!*), jako i *Jesteś dla mnie niczym!* (*Jsi mi/pro mě ničím!*).

tací. Otázka oddělení lexikálního významu (designace) a sémantických konotací si žádá nepochybně další zkoumání, a možná též navázání na nové závěry z oblasti lingvistiky, psychologie atd.

V tomto článku nás zajímá jiný problém svázaný s hranicemi sémantického popisu. Zdá se, že navržená definice sémantických konotací, a zvláště k ní připojené procedury verifikující hypotetické rysy, příliš úzce vyznačují hranice možných interpretací slovního významu. Mechanismy umožňující uznat rysy za relevantní pro jazykový obraz ukrývající se za slovem potvrzují jedině ty složky, které jsou silně konvencionalizované, opakovatelné, někdy přímo petrifikované. V praxi to analýzy omezuje na materiál běžně mluveného jazyka, skoro úplně je ignorováno kreativní užití jazyka, většinou založené na méně častých konotacích, nestandardních asociacích atd. Úplná registrace běžných metafor, sémantických i slovotvorných derivátů či frazémů umožní sice vystavět definice vykračující daleko za minimální soubor nejprostších, diagnostických rysů, budou to ale vždy definice uzavřené, ohraničující sémantickou potencionalnost slova v kontextu.

Jestliže jsme přijali dříve citované pojetí významu u Wierzbické jako myšlenky osvobozené užitím slova v textu, pak je zřejmá neadekvátnost uzavřené definice slovního významu. Taková definice by sice zahrnovala – shodně s teoretickými předpoklady konotace – významové rysy obligatorní i fakultativní, ale ty druhé by byly omezeny výlučně na rysy opakovatelné, konvencionalizované. Teorie konotací by byla účinná pro interpretaci běžného jazyka, zavádějící by se však ukázala při konfrontaci s kreativním užitím jazyka, zvláště u uměleckých textů. Chápání konotace přijaté Jordanskou, Melčukem a jejich pokračovateli se koncentruje na konotace běžného jazyka, které se ustálily ve společnosti nebo u většiny uživatelů jazyka. Tento typ konotací nazvěme konotacemi systémovými. V takových případech užívané verifikační mechanismy označují poměrně zřetelně významové jádro slova, nevyčerpávají však všechny možné významové transformace. Kromě dost stabilních systémových konotací vystupují – zvláště v uměleckých textech nebo v různých jazykových hrách – fakultativní rysy s mnohem menším stupněm ustálenosti, které mají někdy dosah omezený na autorský idiolekt nebo dokonce jen na konkrétní text. Jejich explikace by byla neproveditelná s užitím nástrojů účinných v případě systémových konotací, přesto však je nutná, abychom se dobrali smyslu takových textů.

Jadwiga Puzynina (1990, s. 57–66), popisující konotace *bluszczu* (*břečťamu*) a *powoju* (*svlačce*) v textech Cypriana Norwida, ukázala

schopnost těchto slov přijímat četné konotace, které se někdy vzájemně vylučují. Od 'mládí', 'šťěstí' a 'ženskosti', přes 'lehkost', 'vzdušnost' až po 'smrt', 'ruinu' a 'zapomnění'. Navíc byly při odhalování těchto konotací tradičně navrhované nástroje zcela zavádějící. Tyto konotace, na rozdíl od systémových konotací, popsala autorka jako konotace textové. Jako kritérium určení jejich obsahu a působnosti navrhla kromě analýzy blízkých i vzdálenějších kontextů rovněž introspekci, a dokonce anketové výzkumy.

Ne náhodou při zachycování sémantických konotací či šířeji – při zachycování úplné pojmové struktury slova vyvolané pomocí jazykového znaku – zvýrazňují roli uměleckých textů. Právě v průběhu jejich interpretace je vidět nejen relativnost možných čtení téhož jazykového materiálu v závislosti na individuálních predispozicích a citlivosti čtenáře-příjemce. Každá interpretace takových textů, jež jsou přece specifickou realizací téhož národního jazyka, který užíváme každodenně, probouzí představy často velmi slabě ustálené, slabě uvědomované, zastřené v paměti nebo mající pouze potenciální charakter. Kreativní užití slova, má-li být pokud možno adekvátně interpretováno příjemcem, se musí vztahovat k obecně užívanému jazyku, z kterého vyrůstá, a konfrontovat se s ním. Umělecké texty redukuje nebo upozaduje jedny sémantické rysy, a naopak exponuje, rozvíjeji či transformuje jiné. Nikdy však nedochází k úplnému přerušení sémantických vztahů mezi slovem v běžně užívaném jazyce a v jazyce uměleckém. V jednom z článků (1996) věnovaných roli uměleckých textů při zachycování pojmového modelu světa a jazykového obrazu světa jsme společně s Annou Pajdzińskou zdůrazňovali dvojaký význam těchto textů pro výzkum jazykového obrazu světa. Na jedné straně umožňují verifikovat a potvrzovat všechno to, co je dostupné v konvencionalizovaných faktech jazykového kódu. Umělecké texty potvrzují systémové poznatky, někdy posilují rysy slaběji ustálené, avšak přítomné v běžně užívaném jazyce. Na druhé straně však mohou být podstatným doplněním konvencionalizovaných faktů: vytvářejí nenáhodně a v pojmové struktuře slova předvídatelné rysy, přinášejíce v důsledku ve své struktuře otevřenou sémantickou explikaci slova.

Jako příklad uvedených východisek a jako základ pro další zobecnění představíme sémanticky nekomplikovanou báseň L. Staffa *Księżyc* (*Měsíc*). Již název básně předpovídá, že se velmi pravděpodobně bude popis koncentrovat kolem poetických conceptualizací nebeského tělesa. Celý text začíná strofou:

*Rzucony dla łaknących
Na pusty nieba step,
Księżycy bochen leży,
Okragły, srebrny chleb.*

*Hozený vyhládlým
Na pustou nebe step,
Měsíce pecen leží,
Okrouhlý, stříbrný chléb.*

Metafora *księżycy bochen* (*měsíce pecen*), dodatečně posílená epitetem *okragły* (*chleb*) (*okrouhlý* (*chléb*)), vyvolává především jednu z nejzřejmějších, bezprostřednímu pozorování dostupných fyzických vlastností tohoto nebeského tělesa, jmenovitě tvar. Tato vlastnost nachází velmi bohaté doklady mj. v běžně užívaných polských frazémeh. Srov. *pełnia księżycy* (*úplněk*), *pełny księżyc* (*plný*, tj. *velký měsíc*), *pyzata twarz księżycy* (*buclatá tvář měsíce*), *księżycy przybywa* n. *ubywa* (*měsíc přibývá* n. *ubývá*), *kwadra księżycy* (*měsíc v půli*), *młody księżyc* (*mladý*, tj. *malý měsíc*), *księżyc na młodziku* (*malý, tenký měsíc*), *nów księżycy* (*nov měsíc*), *sierp księżycy* (*srpek měsíce*), *raqbek księżycy* (*cípek měsíce*) atd. Zároveň však metafora *księżycy bochen* (*měsíce pecen*) otevírá novou interpretační perspektivu. Tak jako je chléb v naší kultuře považován za základní stravu člověka, zdroj vitality, tak rovněž měsíc díky metafoře zůstává v určitém svazku s pokrmem, chápaným přirozeně už metaforicky. Tato nová perspektiva je signalizována v prvním verši strofy: *łaknący* (*vyhládlý*), tedy 'hladový, pociťující hlad'.

Konkretizace subjektů pojímajících měsíc jako zdroj vitality či jako zdroj specifických lidských vlastností se dotváří v následující strofě:

*Zazdrośnie lunatycy
Patrzą spod drżących rzes,
Jak każda noc ukradkiem
Odgryza z niego kęs.*

*Žárlivě náměsíčníci
Hledí spod chvějících se řas,
Jak každá noc úkradkem
Ukusuje z něj sousto zas.*

Dost povšechně bývá náměsíčnost spojována s úplňkem; srov. heslo *lunatyzm* (*lunatismus*, *náměsíčnost*) ve Słowniku języka polskiego red. W. Doroszewskiego (IV, 227): „nevědomé vykonávání různých činností (zvláště chození) v hlubokém spánku, připisované působení měsíčního světla“. Přestože postřehnutá vlastnost proměnlivosti tvaru měsíce, zaregistrovaná koneckonců v druhé strofě, je jazykově velmi zviditelněná (srov. příklady výše), tak závislost mezi měsícem a lidským (dobrým) sebe vědomím či emocionálním stavem nenacházejí v jazyce výraznější otisk. Tato konotace je mnohem slabší než předchozí a její doklady je potřeba hledat spíše než v konvencionalizovaných slovníkových údajích v popisech kulturních zvyků, mínění, vyznání atd. W. Kopalíński (1990, s. 180) došel k závěru, že v evropské kultuře je měsíc pojímán jako ochránce spánku, snění, stýskání, pocitů, myšlenek, jako oddálení od zemských a lidských záležitostí. *Księżyc* (*měsíc*) vyvolává konotace plnosti emocionálního života, odtržení od starostí každodenního života, dobrých pocitů, zejména lásky apod.

A konečně třetí, poslední strofa vnáší ještě hlubší, rozhodně individualizovanou perspektivu. Z autopsie známý jev postupného „ubývání“ měsíce až k temné, bezměsíčné noci, rozjasňované pouze na pozadí černého nebe dobře viditelnými hvězdami, Staff svázal s biblickou scénou zázračného množení chleba Kristem a nasycením početných lidských zástupů:

*Lecz nim go nów pomnoży
Ponad snem wsi i miast,
Zostaje glodomorom
Dwanaście koszów gwiazd.*

*Než ho však nov rozmnoží
Nad spánkem vesnic a měst
Zůstane otesánkům
Dvanáct košů hvězd.*

Dost triviální a v běžně mluveném jazyce často doložený rys proměnlivosti tvaru měsíce posloužil jako opora pro řadu konotací slabých, textových. Dodatečná intertextuální aluze na biblický motiv, která je poetickým přetvořením a interpretací jevu dobře známého, slouží k odůvodnění řady konotací *księżycy* (*měsíce*) jako dárce a zdroje pozitivních emocionálních stavů či – řečeno metaforicky – *księżycy* (*měsíce*) jako „pokrmu“ pro lidské pocity.

Výše uvedená zběžná analýza měla za cíl ukázat, že v sémantické struktuře slova mají jednotlivé rysy nejednotný status, vezmeme-li v úvahu jak stupeň ustálenosti ve vědomí uživatelů jazyka, tak také možnost jejich rekonstrukce v textech rozrůzněných stylem i žánrem. Měla rovněž ukázat, že pojmová struktura slova je otevřená, bez výrazně určených hranic, a některé složky, motivované celistvým pojmovým modelem, mohou vystoupit pouze v individuálních, velmi subjektivních interpretacích. Lexikální význam *księżycyca (měsíce)* stanovuje centrální invariantní obsah, okolo kterého vznikají systémové konotace, v tomto případě vlastnosti zdánlivé změny tvaru nebo potvrzení této změny. Ve větší vzdálenosti od centra se objevují rysy nemající skoro vůbec doklady v běžných jazykových užitích, které jsou ale kulturně a textově důležité. Bez těchto textových konotací by mohly být Staffovy verše čteny pouze jako banální popis proměňujících se čtvrtí měsíce.

Vrstevnatost zobrazené pojmové struktury slova, nejednotný status v ní přítomných složek, a konečně otevřenost definice umožňují promýšlet souvislosti mezi sémantickými konotacemi a prototypovou strukturou pojmu.

Současné psychologické koncepcie věnované tvůrčím možnostem člověka předpokládají trojí druh podmíněnosti: otevřenost vnímání, originalnost myšlení a velikost tolerance kognitivních rozporů. J. Trzebiński (1981, s. 9) tyto podmíněnosti pojímá následovně: „... čím větší je otevřenost vnímání, čím větší je originalnost myšlení, čím větší je tolerance kognitivních rozporů a čím větší rozpory uspokojují zvědavost, tím větší jsou tvůrčí možnosti člověka, tím je pravděpodobnější, že výsledky jeho činnosti se budou rozsahem své novosti a významností různit od již známých.“ Teze tohoto druhu jsou důsledkem přijetí kategorizace pomocí prototypu,⁴ která se od klasické matricové kategorizace odlišuje. Teorie prototypů odmítá předpoklad o jednotném statusu exemplářů dané kategorie a o jejich jasné vymezených hranicích. Přijímá naproti tomu tezi o vrstevnaté struktuře pojmu s nejlepšími příklady v centru a stále méně typickými v návaznosti na posouvání se k periférii kategorie. Shodně s propozicí Trzebińského (1981, s. 56) je obsah kategorie určován jádrem a přípustitelnou velikostí její transformace.

Jsem přesvědčen, že sémantická konotace promyšlená zde pouze jako jedna z možných významových složek slova je i při celé své diferencii-

⁴ Rozsáhlý a kritický přehled literatury věnované genezi, rozvoji a nejnovějším výsledkům v oblasti teorie prototypů najdeme v knize G. KLEIBERA (2003).

aci, pokud se týká stupně ustálenosti a intersubjektivnosti, ve shodě právě s takovým chápáním podstaty kategorie. Podstatou pojmového obsahu je designace zahrnující většinou soustavu rozpoznávacích rysů typických pro kódová užití slova a podávaná ve slovnících (pomiňme všechny jejich definiční nedokonalosti) jako tzv. lexikální význam. Kolem designujícího základu jsou významy konotační, fakultativního charakteru, přičemž blíže centru se objevují konotace ustálené v běžné jazykové konvenci, známé průměrnému uživateli jazyka, naproti tomu konotace individuální, textové, se svou obsahovou neostrostí a kategoriální otevřeností, se objevují na vzdálenějších periferiích. K zachycení takové vnitřně diferenciované sémantické struktury slova *księżyc (měsíc)* mřila zjednodušeně představená interpretace Staffovy básně.

Rozšiřování významu o rysy stále příležitostnější a individualizovanější se však nemůže provádět náhodným a nekontrolovatelným způsobem. Taková situace by mohla vést k desintegraci pojmové struktury slova. (Trzebiński mluví o **připustitelné** transformaci jádra, srov. výše.) Vycházím z toho, že jedním z hlavních činitelů spojujících a vnitřně organizujících sémantické složky slova je zásada vnitřní motivace (předvídatelnosti) konotačních rysů významu, srov. šifeji Tokarski (1995a). Všechny konotace navrhované hypoteticky v popisu, a zvláště ty nejslabší, textové, by měly logicky vyplývat z rysů, které jsou v jazyce silněji ustálené a situované blíže sémantického centra slova. Jde o to, aby se každá navrhovaná složka významu stala integrální součástí sémantického obrazu slova, a ne prvkem dodaným na základě konjunkce širšího souboru rysů. Podstata otevřené definice se tedy neomezuje na možnost dodat v určité fázi analýzy ještě jeden element, který byl z nějakého důvodu dříve opomenut. Otevřenost definice je možností transformace (rozšíření, zdetailnění atd.) složek získaných v popise již dříve.

Na tuto tezi nezřetelně navázala analýza *księżycyca (měsíce)* ze Staffovy básně. Ilustrujme tuto tezi systematictější způsobem na příkladu z polského lexika týkajícího se barev.

Půjdeme-li ve stopách návrhu Anny Wierzbické (1999, s. 420) pro angl. *black*, přijmeme jako východisko, že prototypovým sémantickým vzorcem pro pol. *czerń (čern)* je *noc (noc)*. Tato pojmová kategorie splňuje všechny podmínky prototypové reference barvy: váže se k základním lidským zážitkům a zkušenostem, díky podobnosti asociací v rozmanitých jazycích i kulturách má univerzální charakter, je živá v soustavě pojmu, potvrzena početnými jazykovými výrazy atd. (Širší doložení souvislostí

polské *czerni* (černí) a *nocy* (noci) a také odlišení kvantitativního a kvalitatívního aspektu tohoto pojmenování barvy viz Tokarski (1995, s. 36). Sémantickým centrem *czerni* (černí) je tedy *noc* (noc), nebo – řečeno jinak – lexikální význam tohoto pojmenování barvy musí být konstituován na základě vztahu k *nocy* (noci): *czarny jest kolorem nocy* (černá je barvou noci). Takto zformované významové centrum tvaruje v polštině silně zkonvencionalizovanou konotační řadu. V konotační vrstvě *nocy* (noci) dominují (podpořené obecnou zásadou hodnocení pojmové opozice „tmavý“ – „světlý“) konotace negativně hodnotící, srov. v nevelkém výběru frazeologické konstrukce typu *noc posepna, ponura* (ponurá noc), *noc okupacyjna* (okupační noc), *synowie nocy* (synové noci) (v dávném významu ‘pohané’ i v současnosti zaslechnutém ‘zločinec’), *brzydki jak noc* (ošklivý jak noc), *noc grobowa* (hrobová, tj. temná noc), *kraina wiecznej nocy* (krajina věčné noci), *noc obejmuje czyjąś głowę* (noc se usídlila v něčí hlavě) ‘o ztrátě přítomnosti nebo o smrti’ atd. Pravidlo sémantické motivovanosti konotace způsobuje, že *czarny* (černá) jako pojmenování barvy rovněž aktualizuje v systému běžného jazyka podobné, negativně hodnotící významové konotace, např. *czarna godzina* (černá hodina), *czarna nędza* (černá bída), *czarna strona czego* (černá, tj. temná strana něčeho), *czarna przyszłość* (černá budoucnost), *przedstawiać coś w czarnych barwach* (představovat/vidět něco v černých barvách), *czarne myśli* (černé myšlenky), *oczerniać kogoś* (očerňovat někoho), *czarna niewdzięczność* (černá nevděčnost), *czarna zdrada* (černá zrada), *czarny charakter* (černý charakter), *czarna owca* (černá ovce) a mnoho dalších. V kultuře je čerň znamením smrti a smutku.

Máme tedy následující situaci: sémantickým centrem a vztažným bodem lexikálního významu *czerni* (černí) je *noc* (noc). Naproti tomu se ale za tímto centrem rozvíjí celá řada v polštině silně ustálených významových konotací spojených společným rysem negativního hodnocení. Tyto konotace jsou motivovány *nocą* (noci) jako významovým centrem a rozvíjejí se v zásadě paralelně. A taková jednostranná axiologická perspektiva dominuje v polském myšlení o tomto pojmenování barvy. Naopak v kreativním užití jazyka *noc* (noc), možná ne příliš často, získává zcela odlišnou charakteristiku. Ve fragmentu „Olštynské kroniky“ Konstantina Ildefonse Gałczyńskiego bylo hodnocení extrémně obráceno:

*Ze wszystkich kobiet świata
najpiękniejsza jest noc.*

*Ze všech žen světa
nejkrásnější je noc.*

Tento směr hodnocení *nocy* (noci), a tím také – shodně s přijatým předpokladem – rovněž *czerni* (černí), přestotože je v jazykových konotacích uvědomovaný spíše slabě, není vůbec nemožný. Nachází doklady jak v meta-jazykových výpovědích na téma černí a noci, tak také v poetických textech. Leszek Mądzik, tvůrce polské, všeobecně známé Umělecké scény KUL, v rozhovoru s výmluvným názvem „Uvěř čerň“ říká:

Dnes vím, že šanci světlu může dát jedině čerň. Ta mne fascinuje, neboť bych chtěl překonat všeobecně rozšířené ztotožňování noci a temnoty se zlem. Čerň může rovněž uklidňovat, osvobodovat představivost, a noc – dávat šanci na setkání.
(Tokarski 1995b, s. 59)

Umělecké texty potvrzují potenciální reálnost takového jazykového obrazu *nocy* a *czerni* (noci a černí). Nezávisle na bohatě zdokumentovaných konotacích ‘zla’, ‘ohrožení’ či ‘smrti’ (a někdy proti nim) může *czerni* (čerň) vyvolávat konotace slaběji uvědomované, ale možné, a dokonce motivované sémantikou *nocy* (noci) – rysy ‘klidu’, ‘ticha’ či ‘štěstí’. Tak tomu je v básnickém fragmentu „Pisničky z Pass Lueg“ Jaroslawa Iwaszkiewicze:

*O zmroku fiolet z nieba splywa,
Powraca z wolna szklisty chłód,
Noc schodzi czarna i szczęśliwa
Na pozbierane lustra wód.*

*Za soumraku fialková z nebe splývá,
Vrací se zvolna skleněný chlad,
Noc sestupuje černá a šťastná
Na sesbíraná zrcadla vod.*

Lexikum popisující barvy je speciálně předurčeno k zobrazování rozmanitých emocionálních stavů člověka, tedy i lásky. Konotace ‘klidu’, ‘ticha’ či ‘štěstí’, dodatečně zesílené atmosférou intimnosti a samoty asociovanou s *nocą* (noci) mohou způsobit, že v uměleckých textech *czerni* (čerň) příležitostně aktualizuje konotace ‘lásky’, v jazyce nepochybně zcela mar-

ginální, které se však dají dokumentovat a také vysvětlit sémantickým obrazem *nocy* (*nocí*). Tak se například děje v sémantické interpretaci básně Marie Pawlikowské-Jasnorzewské „Zamilování u moře“:

*Zakochani przechodzą patrząc sobie w oczy.
Opaleni, chudzi, wysocy.
Południe jest złote, lecz dla nich jest czarne
od marzeń o nocy.*

*Zamilování se procházejí, dívajíce se do očí.
Opálení, hubení, vysocí.
Poledne je zlaté, ale pro ně je černé
od snů o noci.*

Sémantický obraz *czerni* (*černi*) se tedy v současné polštině skládá z pojmového centra tvořícího lexikální význam slova a radiálně uspořádaných pásem sémantických konotací s různým stupněm jazykové ustálenosti: od výrazných, centru blízkých a textově bohatě dokumentovaných negativních konotací široce chápaného ‘zla’, přes méně typické, zřídka nacházené rysy ‘klidu’, ‘ticha’, ‘štěstí’, až po ojedinělé, s idiolektem svázané, spojení schopné smysluplné významové interpretace *czerni z miłością* (*černě s láskou*).

Ukázaný příklad z oblasti lexika spojeného s barvami ilustruje, podobně jako dřívější interpretace Staffovy básně, vnitřní strukturaci pojmu. Kolem lexikálního významu slova vzniká pásmo systémových konotací ustálených v běžném jazyce. Ve větší vzdálenosti od centra se objevují konotace textové, vzácnější, omezené někdy na básnický idiolekt nebo na nějakou skupinu uměleckých textů. Zvláště textové konotace představují otevřený soubor. Reálné jsou jejich další transformace a specifikace i jejich explikace, vyžadující oporu nejen v textech verbálních, ale také v textech široce pojímané kultury. Zviditelněné konotační řady tvoří společně soubor náhodných rysů, ale představují logické rozvinutí jak lexikálních významů, tak jiných sémantických konotací. Pravidlo vnitřní motivace (předvídatelnosti) významových složek slova nejen verifikuje rysy nejvíce subjektivní, individuální, ale spojuje sémantické komponenty v uspořádaný celek a znemožňuje dezinterpretaci pojmu.

Literatura

- BARTMIŃSKI, J.: Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji. In: J. Bartmiński (ed.): *Konotacja*. Lublin, Wyd. UMCS 1988.
- BARTMIŃSKI, J. – TOKARSKI, R.: Definicja semantyczna: czego i dla kogo? In: J. Bartmiński – R. Tokarski (eds.): *O definicjach i definiowaniu*. Lublin, Wyd. UMCS 1993.
- DOBZYŃSKA, T.: Uwarunkowania kulturowe metafory. In: J. Bartmiński (ed.): *Konotacja*. Lublin, Wyd. UMCS 1988.
- JORDANSKAJA, L. – MIELCZUK, I.: *Konotacja w semantyce lingwistycznej i leksykografii*. In: J. Bartmiński (ed.): *Konotacja*. Lublin, Wyd. UMCS 1988.
- KLEIBER, G.: *Semantyka prototypu. Kategorie i znaczenie leksykalne*. Kraków, Universitas 2003.
- KOPALIŃSKI, W.: *Słownik symboli*. Warszawa, Wiedza Powszechna 1990.
- KRZESZOWSKI, T.: Konotacja i denotacja. In: H. Kardela (ed.): *Podstawy gramatyki kognitywnej*. Warszawa, Wyd. Polskie Towarzystwo Semiotyczne 1994.
- PAJDZIŃSKA, A. – TOKARSKI, R.: Językowy obraz świata – konwencja i kreacja. *Pamiętnik Literacki* LXXXVII, 1996, 4.
- PUZYŃNINA, J.: *Słowo Norwida*. Wrocław, Ossolineum 1990.
- TOKARSKI, R.: The linguistic picture of the world and some assumptions of cognitivism. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* LI, 1995a.
— *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*. Lublin, Wyd. UMCS 1995b.
- TRZEBIŃSKI, J.: *Twórczość a struktura pojęć*. Warszawa, PWN 1981.
- WIERZBIĆKA, A.: *Język, umysł, kultura*. Warszawa, PWN 1999.

Překlad z polštiny Veronika Forková

Anna Pajdzińska

Obrazy světa ustálené v různých jazycích se navzájem liší, někdy dokonce velmi významně, ale určitý rys mají společný: mezi nejdůležitější pojmové kategorie, které mají zásadní strukturující roli, patří kategorie **vlastní/svůj** (v orig. **swojskość**) a – protikladná – **cizí** (v orig. **obcość**). Pojem swojskość (svůj, vlastní) je převážně vnímán jako zřejmý, pochopitelný sám o sobě. Jazykový materiál dokládá jeho pozitivní hodnocení. Abychom si to mohli ověřit, budeme využívat příklady z polštiny, je však třeba si uvědomit, že v celém článku plní tyto příklady pouze ilustrativní roli. Výrazem *swój człowiek* (*vlastní, náš člověk*) označuje mluvčí osobu náležící do jeho prostředí – a z toho důvodu důvěryhodnou, posuzovanou kladně. Při substantivním užití označují *swój, swoja* (*náš, naše*) někoho blízkého, z téhož prostředí nebo přímo z rodiny, příbuzného, rodáka. Když na otázku *Kto tam?* (*Kdo tam?*) zazní odpověď *Swój* (doslovně „*náš*“), působí tato odpověď uklidňujícím dojmem, protože ohlašuje někoho známého, neohrožujícího, dobrého. Pozitivně hodnotící charakter mnoha frazeologických obrátů se také výrazně váže na výskyt zájmena *swój* (*svůj*): *ktos jest na swoim miejscu* (*někdo je na svém místě*), *w swoim żywiole* (*ve svém živlu*), *ma swój rozum* (*má svůj, vlastní rozum*), *dopiął swego* (*dosáhl svého*) atd. Negace tohoto zájmena s sebou přináší změnu hodnotícího znaménka – *nie swój* (*nesvůj*) znamená ‘mající nízké sebevědomí, vyvedený z psychické rovnováhy’, též ‘ne zcela zdrav’. A sloveso *oswajać się* (*zvykat si, ochočovat*) pojmenovává pozitivní proces, spočívající v přizpůsobování, v přivykání na někoho nebo něco, v stupňovitěm získávání stále lepšího sebevědomí v nějakém prostředí. Toto sloveso má ještě jeden význam: ‘ztrácet divokost, přivykat si na život mezi lidmi, na sloužení lidem’. Získáváme tedy důležitý signál: v polštině *swój* může znamenat – člověk. Je to jeden z mnoha příkladů **antropocentrismu**, tj. jazykově nejvýraznější konkretizace kategorie swojskości (svůj, vlastní). Antropocentrismus, vlastní nejenom polštině, projevující se ovšem v různých jazycích různě, je jakýmsi přirozeným důsledkem faktu, že jazyk je lidským výtvořem. Jestliže jazyk vytvořili lidé a slouží lidem, není nic zvláštního na tom, že představuje svět viděný lidskýma očima, orientovaný na člověka, svět,

ve kterém je nejdůležitější protiklad **ludzie – nieludzie (lidé – ne-lidé)**. Projevů antropocentrismu je tolik, že tu není možné všechny představit, omezím se tedy na příklady.

Nejsnáze pozorovatelným projevem antropocentrismu je množství výrazů a frazémů vztahujících se k lidem. Mezi nimi si zvláštní pozornost zaslouží lexikální jednotky, které mají svoje ekvivalenty označující realie ze světa zvířat. V polštině existují odlišná slova pro označení částí těla člověka a částí těla zvířete, např. *głowa – łeb (hlava), usta – pysk (ústa – pysky), ryj (rypák), morda (tlama)*; pro činnost lidí a činnost zvířat, např. *jeść – żreć (jíst – žrát), umrzeć – zdechnąć (umřít – zdechnout)*. A co víc – zmíněné lexikální jednotky, primárně se vztahující k zvířatům, ale sekundárně užité ve vztahu k lidem, pravidelně vnášejí negativní hodnocení. Stejně se chovají i jiné „zvířecí“ výrazy: *sfora (smečka), trzoda (stádo), stado (stádo)* ‘negativně o skupinách lidí’; *szczełak (štěkat), rżec (řehat), skrzeczeć (skřehotat), ryczeć (řvát; brečet)* ‘negativně o lidském hlasu’; *nora (nora)* ‘špatný, nuzný byt, podezřelý, špinavý podnik’ atd. Takovou pravidelnost lze těžko chápat jako náhodu. Zdzisław Kempf (1985), který se první v polské lingvistice zabýval tímto problémem, interpretuje onu pejorativizaci jako výsledek určitého aristokratismu člověka, jeho pýchy, pocitu hrdosti na vlastní hodnotu a znevažování všeho, nebo dokonce pohrdání vším, co je mimo lidský okruh. Existence dvou řad výrazů a změna jejich charakteru z neutrálního na dehonestující, užívá-li se jich metaforicky, jsou důsledkem nadřazeného postoje lidí vůči světu, speciálně vůči bytostem jim nejpodobnějším – zvířatům (odlišení v takovém případě vyžaduje zviditelnění rozdílů). Projevem téhož postoje jsou sémantické konotace u pojmenování zvířat, které motivují přenesené významy slov. *Świnia (prase), krowa (kráva), baran (beran), osioł (osel), małpa (opice), koczokodan (kočkodan), hiena (hyena)* a další podobné metafory vytvořené na základě pojmenování zvířat přinášejí negativní hodnocení. Pozitivní význam se objevuje výjimečně, jeho zdůvodněním může být např. fungování slov v náboženských textech, srov. *owieczka (ovečka), baranek (beránek), jagnię (jehně), owczarnia (ovčín), trzódka (stádečko)* – povšimněme si přítomnosti deminutivně-hypokoristického suffixu měnicího hodnotový příznak *barana (berana)* nebo *trzody (stáda)*.

Výrazným příkladem diametrálně odlišného protikladu **ludzie – zwierzęta (lidé – zvířata)** jsou dvě série lexikálních jednotek: *człowieczeństwo (lidství), ktoś wyszedł na człowieka* nebo *na ludzi (někdo se stal člověkem, vypracoval se na úroveň), ktoś wyprowadził kogoś na ludzi*

(někdo udělal z někoho „něco“, člověka), z kogoś będą ludzie (z někoho budou lidé), mów, zachowuj się, postępuj jak człowiek nebo *po ludzku (mluv, chovej se, konej jako člověk nebo lidsky), bądź człowiekiem (buď lidský, buď člověkem), ludzki człowiek („lidský“, tj. vlidný člověk), ludzki stan czegoś („lidský“, tj. normální stav něčeho), ktoś jest wyzuty z ludzkich uczuć (tj. někdo se necítí jako člověk), ktoś żyje n. mieszka jak ludzie, jak u ludzi (někdo žije, bydlí jako lidé, jako u lidí) – ktoś żyje jak zwierzę (někdo žije jako zvíře), ktoś zdycha jak zwierzę (někdo chce jako zvíře), z kogoś wyszło zwierzę (z někoho se stalo zvíře), zwierzę, nie człowiek (zvíře, ne člověk), zezwierzęcenie („zezvířecnění“)*. Nejsou zde žádné pochybnosti: člověk je nejlepší a nejdůležitější součástí světa. Toto přesvědčení vyjadřuje také jazykové kategorizace, ukazuje se např. v pojmenováních rostlin. *Psie grzyby (psiaki) („psi houby“)* nebo *szczawik zajęczy („šťovík zaječí“)* jsou pro lidi bezvýznamné, na což poukazuje derivační vztah mezi názvem rostliny a zvířete; *wilcza jagoda* a *wawrzynek wilcze tyko („vlčí borůvka“, tj. rulík; „vlčí lýko“, tj. lýkovec)* představují přímo ohrožení, proto se zde vyskytuje přívlastek *wilczy (vlčí)*; na vlky je třeba dávat si pozor.

Mezi četné projevy antropocentrismu patří dělení bytostí na takové, které jsou z určitého hlediska „podobné mně-člověku“, a takové, které jsou „ode mně-člověka odlišné“. Nevyčerpatelným zdrojem neosémantismů jsou od nepaměti pojmenování částí lidského těla. Pozorování stavby lidského těla, tvarů, polohy a funkcí jednotlivých orgánů se stalo počátkem mnoha sekundárních pojmenování, např. *głowa* n. *główka kapusty („hlava“, tj. hlávka zelí), szyjka butelki (hrdlo lahve), ramię dźwigu (rameno jeřábu), warkocz komety („cop“, tj. chvost komety), ząbek czosnku („zoubek“, tj. stroužek česneku), zęby pily (zuby pily), ucho dzbanka (ucho džbánku), kolanko rury (koleno roury), kolano rzeki („koleno“, tj. ohbí řeky), oko cyklonu (oko cyklónu), serce dzwonu (srdce zvonu), pepek światła (pupek světa)*. Pojmenování částí těla se také vyskytují jako komponenty velkého množství frazémů. Pouze část z nich charakterizuje člověka: jeho věk, charakterové vlastnosti, psychický stav, chování, např.: *ktos nosił jeszcze wtedy koszulę w zębach („někdo tehdy ještě nosil košili v zubech“, tj. teklo mu mlíko po bradě), ktoś zadziera nosa (nosí nos nahoru), pod kimś uginają się nogi („pod někým se ohýbají nohy“, tj. nohy vypovídají službu, podklesávají), kogoś głowa o coś nie boli (někdo si z něčeho nedělá hlavu, hlava ho z toho nebolí), coś leży komuś na sercu (něco leží někomu na srdci), ktoś zdziera sobie gardło (ničí si „hrdlo“, tj. hlasivky), ktoś wypruwa z siebie żyły (někdo si „páře“, „rozdírá“ žíly, tj. dře se)*. Pomocí takových spojení se

mluví také o prostoru: *pod ręką* (při ruce, tj. blízko), *pod nosem* (pod nosem, tj. blízko), *pod bokiem* („pod bokem“, tj. blízko, po boku), *na karku* (na krku, tj. blízko); o čase: *jak ręką odjął* („jako když odebere rukou“, tj. jako když utne), *w oczach* (před očima), *od ręki* (od ruky); množství a míry: *na palec* (na prst), *ktoś ma więcej długów niż włosów na głowie* (někdo má více dluhů než vlasů na hlavě), *ktoś ma czegoś po dziurki w nosie* (někdo má něčeho „po nosní dírky“, tj. po krk); intenzity vlastnosti: *cienkie jak włos* (tenké jako vlas), *czyste jak łza* (čisté jako slza), *sam jak palec* (opuštěný jako prst, tj. jako kůl v plotě). Dokonce i tehdy, když hodnotíme, např. *coś stoi na głowie*, *coś jest postawione na głowie* (něco „stojí na hlavě“, je na hlavu postavené), ‘něco se děje proti ustálenému pořádku, funguje nenormálně’ nebo *coś ma ręce i nogi* (něco má „ruce a nohy“, tj. hlavu i patu) ‘něco je dobré, takové, jaké má být’, za vzor normalnosti přijímáme biologickou strukturu člověka.

O lidské perspektivně v pohledu na svět svědčí i další lexikální prvky. Například v polštině existují spojení lokativního charakteru, jejichž komponentem je výraz *krok*: *o krok*, (*o*) *dwa* n. *trzy kroki* (*o krok*, *o dva*, *trzy kroky*), (*o*) *parę* n. *kilka kroków od kogoś* n. *czegoś* (*o pár* nebo *několik kroků od někoho* n. *něčeho*), *ani na krok* (*ani na krok*), *co krok* (*každý krok*), *na każdym kroku* (*na každém kroku*); *krok* je specifická „lidská“ jednotka míry, rovnající se vzdálenosti, jakou překonává člověk každým nakročením. Pojmenováními jednotek míry, které lidé „stále nosí u sebe“ (podle charakteristiky J. Lyonse 1989, s. 294), jsou také *garśc* (*hrst*), *szczypta* (*špetka*), dřívější *łokiec* (*loket*), *piędź* (*píď*), *stopa* („stopa“, tj. *chodidlo*). Ještě jiný druh antropocentrického vztahu ilustrují frazémy: *dziecinna* n. *smarkata godzina* n. *pora* („dětská“, „usmrkaná“ *hodina*, *čas*), v běžné mluvě užívaná k označení nepřilíš pozdní části dne, nepřilíš pozdní večerní hodiny. Jsou sémanticky motivována adjektivy *dziecinna* a *smarkata* (*dětská* a *usmrkaná*, „*usmrkaná*“), významově spjatými s pojmenováním nedospělého člověka.

Člověk také může pojímat svět z perspektivy svých činností (ve frazémách jim odpovídají verba nebo deverbativní substantiva). Například běžné povědomí o krátkodobosti působení odůvodňuje význam obratu *ktoś ani się obejrzy i...* (*někdo se ani neohlédne a...*), povědomí o průměrných lidských možnostech našlo odraz ve výjádření *kamieniem dorzucisz* (*kamenem dohodíš*; tj. *co by kamenem dohodil*); i frazeologismus *na poczekaniu* (*na počkání*) má čitelnou motivaci – ‘tak rychle, že se vyplatí počkat’ → ‘velmi rychle, ihned’.

Antropocentrismus jazyka potvrzují také sémantické analýzy. Lidskou perspektivu nahlížení i uspořádání světa, která se odráží ve významech lexikálních jednotek, skvěle ukázala Anna Wierzbicka. Podle ní „takové vlastnosti jako ‘jadalność’ (‘jedlost’, tj. být jedlý), ‘trujący’ (jedovatý), ‘strach’ (strach), ‘przytulanie się’ (tulení se k sobě), ‘można schwytać dwiema rękami’ (lze chytit oběma rukama) nebo ‘jest zbyt duże, aby nie zauważyć, że zostało połknięte’ (je příliš velké, aby bylo možné si nevšimnout, že bylo spolknuto) hrají zásadní roli v lidské konceptualizaci světa, a to ne pouze na subgenerické úrovni (jak navrhovali Berlin a další), ale také na úrovni ‘běžných druhů’ (‘rodzajów potocznych’), biologických i nebiologických“ (Wierzbicka 1985, s. 242).

Někdy není antropocentrické zaměření uživatelů jazyka viditelné hned na první pohled, ale je ukryto hlouběji. Často je objevujeme, když hledáme odpověď na otázku, co podmiňuje takový, a ne jiný sémantický vývoj lexikálních jednotek, pravidelný výskyt určitého druhu významových konotací nebo přímo „sériové“ procesy metaforizace. Uvedme příklad. Mnoho adjektiv primárně prostorových nebo prostorově-pohybových se vyskytuje současně také (někdy dokonce pouze) ve funkci ukazatele hodnoty, např.: *wysokie morale* (*vysoká morálka*), *górne zamiary* (*vysoké cíle*), *wzniośle pobudki* (*vznešené příčiny*), *szczytowa forma* (*vrcholná forma*), *niska kultura* (*nízká kultura*), *plaski żart* (*povrchní žert*), *przyziemny plan* (*přízemní plán*), *uniżona postawa* (*ponižený postoj*), *upadła dziewczyna* (*padlá dívka*), *zapadły kąt* (*zapadlý kout*), *denny artykuł* (*článek ze dna*, tj. *mizerný*), *przedni pomysł* („*přední*“ *nápad*, tj. *znamenitý*), *pośledni gatunek* (*druhořadá jakost*), *postepowy program* (*pokrokový program*), *wsteczne poglądy* (*zpátečnické názory*), *zacořana gospodarka* (*zaostalé hospodářství*), *prawy potomek* („*pravý*“ *potomek*), *lewe dziecko* („*levé dítě*“, tj. *levoboček*). Prostor, který člověka obklopuje, je tedy vnímán jako diferencovaný. Není těžké si povšimnout, že to, co je nahoře, vpředu a na pravé straně, hodnotíme kladně, protikladné směry naopak záporně. Takové uspořádání prostoru vyplývá z faktu, že obvykle zaujímáme vzpřímenou polohu, naše hlavní smyslové ústrojí je nasměrováno dopředu (v tomto směru se také pohybujeme) a v každé populaci převažují lidé-praváci. Ze třech rozměrů – horní/dolní, přední/zadní, pravý/levý – lidé nejsilněji vnímají vždy ten první, což se v jazyce odráží mnohem větším počtem metafor, jež jsou tímto prvním rozměrem motivovány.

I první místo zraku mezi lidskými smysly lze vysvětlit nejen množstvím a různorodostí lexikálních jednotek vztažených ke zrakové percepci (roz-

hodně počtem převažuje nad lexikem týkajícím se sluchu, o zbývajících smyslech nemluvě), ale také bohatostí metaforizace. Téměř všechna slovesa popisující zrakové vjemy se rovněž užívají pro označení intelektuální aktivity člověka; nové významy získala též substantiva primárně označující vady zraku *dalekowzroczność* (*dalekozrakost*) a *krótkowzroczność* (*krátkozrakost*) či úplnou nemožnost vidění – *ślepotą* (*slepota*); nejinak je to s adjektivy, která se vztahují primárně k zrakovému vnímání: *jasny* (*jasný*), *ciemny* (*temný*), *przejrzysty* (*průzračný, průhledný*), *klarowny* (*průzračný*), *matny* (*matný*), a s lexikálními jednotkami, v jejichž sémantické struktuře se objevuje komponent *jasny* (*jasný*) nebo *ciemny* (*temný*), např. *coś komuś świta* – *w głowie* (*někomu svítá – v hlavě*), *mrok* – *nieuctwa, przesądów* (*temnota, popř. tma – nevědomosti, předsudků*). Jmenovat další příklady by bylo možné velmi dlouho, na seznamu by se nacházely jak slovtvorné deriváty s průhlednou motivací typu *oczywisty* („*očividný*“, *samoźřejmy*), *naoczny* (*očitý, jasný*), *widocznie* (*zjevně*), *przeoczenie* (*přehlédnutí*), *zapatrywania* (*stanoviska, pohledy*), tak i odvozené výrazy s motivací zastřenou, např.: *dozór* (*dozor*), *nadzór* (*dohled*), *pozór* (*zdání*), *wzór* (*vzor*), *przezorny* (*obezřetný*) – etymologická bádání ukazují jejich souvislost se zrakovým vnímáním. Patřily by sem i lexikální jednotky, které nejsou morfologicky spojeny ani s pojmenováním částí těla sloužících k hledění, ani se slovesy zrakové percepce, např.: *obraz* (*obraz*), *perspektywa* (*perspektiva*), *punkt widzenia* (*úhel pohledu*).

Za projev antropocentrismu lze rovněž považovat somatické vnímání některých barev (tj. spjaté s lidským tělem a jeho proměnlivostí podmíněnou fyzickými nebo psychickými stavy) nebo přítomnost významových konotací, které odpovídají takovému kategorizačnímu základu, srov. např. *zielony na twarzy* (*zelený ve tváři*), *ktos zzieleniał ze złości*, *z zazdrości*, *z przerażenia* (*někdo zezelenal zlostí, závistí, hrůzou*); *blekitna krew* (*modrá krev*), ale *siniaki* (*modřiny*), *sine usta* („*siná*“, tj. *promodralá ústa*); *złota skóra* („*zlatá*“, tj. *bronzová pleť*) v opozici k *żółta cera* (*žlutá pleť*).

Lidskou perspektivu vidění, uspořádání i hodnocení elementů světa jsem zatím ilustrovala pouze lexikálními jevy, to však neznamená, že se antropocentrismus neodráží i v polské gramatice. Zřetelný je například ve struktuře predikace. Můžeme zde mluvit o přirozené hierarchizaci argumentů implikovaných daným predikátem: nejvyšší hodnotu má člen, který obsahuje selektivní příznak 'člověk', a je-li takto určený víc než jeden argument, na vrcholu hierarchie se objevuje argument s omezením 'člověk-původce děje'. Jestliže ovšem argument-osoba chybí, nejvyšší hodnotu

získává člen se sémantickou vlastností 'živá bytost' (a tedy nejspodnější člověku). Této přirozené hierarchizaci argumentů daného predikátu odpovídá přirozená diateze: zvýrazněný argument zaujímá ve větě výraznou pozici podmětu v nominativu (viz Morfologia 1984; Topolińska 1984; Rokoszowa 1981). Antropocentrismus měl také vliv na vytváření pádového systému, jeho odvozením jsou např. odlišné koncovky v N. pl. substantiv, která pojmenovávají lidi a ne-lidi: *chłopi* (*chlapi*), ale *psy*, *snopy* (*psi, snopy*); *profesorowie* nebo zřídka *profesorzy* (*profesorové, profesori*), ale *skafandry* (*skafandry*); připojí-li se k substantivu s mužským osobním rodem koncovka -y, má to snižující charakter.

Protiklad lidí a zvířat, o kterém jsme již mluvili, není jedinou konkretizací opozice „vlastní – cizí“. Různé okruhy vlastního a cizího jsou vymezeny také v lidském světě. Typickým způsobem, jak se utváří pocit odlišnosti, je pozitivní hodnocení všeho, co je uznáno za „své“, a negativní hodnocení všeho, co se pojímá jako „cizí“. Nemůžeme ovšem zapomínat, že nedůvěra, podezřavost, nebo dokonce nenávisť vůči odlišnosti se běžně spojují se zvědavostí. Někdy zvítězí zájem, fascinace, obdiv. Pól cizosti tehdy získává netypickou kladnou hodnotu. Hodnocení jsou většinou založena na představách a přesvědčeních, nikoli na skutečné znalosti lidí, věcí a situace. Nevyžadují konkrétní důvody, argumentace je často vytvářena ex post.

Oblasti společného jsou objevovány prostřednictvím kontaktů s cizími; osobitě a jiné dovoluje poznat společné a vlastní. Příznaky „vlastního“, identifikace se většinou nevyjadřují explicitně. Reaguje se, rovněž jazykově, nikoli na vlastní rysy, ale na vlastnosti „cizích“. Těmi cizími mohou být představitelé jiných národů: „Etnická skupina je pro svého člena ten potencionální či skutečný okruh, ve kterém jeho způsob mluvení, bytí i jednání není rušivý, kde je hodnocen pozitivně a kde [...] všechno, co se kolem děje, je zbaveno rysů cizosti a zvláštností“ (J. Obrębski na základě: Stomma 1986, s. 25). S projevem **etnocentrismu** a s ním spjaté **xenofobie** se setkáváme v různých jazycích.

Negativní postoj k jiným národům se v polštině odrazil ve velmi rozdílných jazykových jevech. Začneme od etymologie vlastního jména *Niemiec* (*Němec*), dokládajícího dlouhodobou platnost zásady autoidentifikace národa, která nás zde zajímá. Vědci se shodují v tom, že toto etnonym mělo dříve charakter přezdívkový. Nejpravděpodobněji bylo reakcí na fakt, že osoba takto popsána mluvila cizím, nesrozumitelným jazykem, nenáležela do daného komunikačního společenství, a byla tedy – z pohledu tohoto společenství – „němá“.

Jiným projevem xenofobie je to, že vedle neutrálních názvů národností fungují také názvy neoficiální, derivované pomocí formantů, které jsou spojeny s negativními emocemi, např.: *niemra* (Němčourka), *niemczur* (Němčour), *rusek* (Rusák), *ruska* (Ruska), *żydek*, *żydziak*, *żydzina*, *żydzisko* (Židák, Židáček), *angol* (Anglán), *jugol* (Jugoš), *amerykaniec* (Amerikánek), *wietnamięc* (Vietnamec, Žluťoch), *italianiec* (Talián) – cizí základ vždy umocňuje expresivnost přípony, *arabus* (Arab, pejor.). Ukazatelem exprese bývá též pocíťovaná cizost pojmenování, jako v případě výrazu *kitajec* (Číňan), výpůjčky z ruštiny.

Vztah k jiným národům se vyjadřuje také v přezdívkách, které se dávají jejich představitelům. Všechny přezdívky vznikají jako reakce na odlišnost, neobvyklost jiných lidí. To, co přitahuje pozornost, může být:

- vnější vzhled, např. *kudłaj*, *pejsak* – o Židovi, s ohledem na bujný porost hlavy a nošené pejzy;
- oblečení, např. *chalaciarz* („*chalatár*“) ‘Žid’, *plunder* ‘Němec’ (*pludry* ‘široké, baňaté kalhoty’);
- prvek jídla, např. *żabojad* („*żabojed*“) ‘Francouz’, *makaroniarz* (od „*makarony*“, tj. těstoviny) ‘Ital’, *boćwina* (z pol. výrazu pro červenou řepu) ‘Litevec’.

Přezdívkami s negativním emocionálním zabarvením se mohou stát také křestní jména pokládaná za typická pro cizí společenství, např. Žid: *icek*, *mosiek*, *szmul*, *srul(ek)*; Židovka: *chaj(ka)*, *rojza*; Rus: *iwana*, *wania*, *wańka*; Němec: *fryc*, *helmut*, *hanys*, nebo též pojmenování obyvatel určitých regionů, např. *szwab*, *prusak* ‘Němec’, *kalmuk* ‘obyvatel asijské části bývalého Sovětského svazu’ (z *Kalmuk* ‘člověk z kočujícího mongolského plemene z jihovýchodního Ruska’).

Stereotypové představy o jiných etnických skupinách se také odrazily v sémantických a slovtvorných derivátech vzniklých na základě názvů těchto skupin. V současné polštině vystupují pouze tři apelativizovaná etnonyma tohoto typu: *cygan* (*cikán*), *kozak* (*kozák*) a *prusak* (*prusák*). Zajímavé je, že tyto národnosti byly také „vyportretovány“ ve slovtvorných derivátech užívaných dodnes. Popravdě, formálně pojato – sloveso *oszwabić* (*ošídit*) bylo utvořeno od slova *Szwab* (*Šváb*), a ne *Prusak* (*Prusák*); dříve však již bylo řečeno, že oba výrazy jsou pohrdavými charakteristikami Němce. Zajímavé se ukazuje i to, že pouze obraz Němce, který vyplývá z tohoto materiálu, je jednoznačně negativní: sémantický derivát mu dovoluje připsat vlastnosti typické pro hmyz (je škodlivý, budí nechuť a odpor, je těžké se ho zbavit), slovtvorný derivát ho ukazuje jako podvodníka.

Různorodější je soubor soudů o „cikánovi“. V centru pozornosti je samozřejmě odlišnost jeho vzhledu a způsobu života. Jeden z významů apelativa *cygan* (*cikán*) je ‘člověk snědý, tmavovlasý’, srov. také *cyganka* (*cikánka*), *cyganeczka* (*cikánečka*), *cyganiatko* (*cikáně*), efektem sémantické derivace je také význam ‘člověk, který vede tulácký způsob života, nepořádný, bezstarostný život’. Jinými jazykovými doklady, které si zaslouží zmínku, jsou substantivum *cyganeria* (*bohéma*) ‘volné seskupení umělců, vyznačující se svobodným a excentrickým způsobem života, vytvářející protest proti obecně přijímaným společenským konvencím’ nebo též spojení *cygańskie życie*, *cygański żywot* (*cikánský život*) ‘život ze dne na den, bezstarostný’, *żyć po cygańsku* (*žít cikánsky*). Kromě pozitivně hodnocené volnosti, svobody je však „cikán“ trvale spojován se lží a podvodem – kromě ještě jiného odvozeného významu etnonyma ‘šejdřf, lhář, podvodník’ je taková charakteristika ustálena ve slovtvorných derivátech: *cyganić* ‘podvádět, čachrovat, lhát’, *ocyganić*, *cygaństwo*, *wycygańić* ‘vyloodit něco od někoho, obvykle dotěrnou prosbou, úskokem nebo podvodem’. Tento seznam doplňují výrazy zaznamenané v polském frazeologickém slovníku S. Skorupky (*Słownik frazeologiczny języka polskiego*), dnes již zastaralé: *cygańskie kupno* (*cikánská koupě*) n. *cygański targ* (*cikánský trh*) ‘krádež’, *cygańskie poty* (*cikánský pot*) ‘strach, úlek zaviněný nečistým svědomím’.

Nejpříznivější jsou představy o Kozákovi. Jeho odvaha a statečnost musely být Polákům blízké, jestliže získaly pozitivní ohodnocení (srov. apelativum *kozak*, tj. frajer, machr), na druhou stranu se ale čas od času mohly zdát nadměrné, hraničící se suverénností, což zanechalo stopu v derivovaném slovese *kozaczyć* (*vystupovat odvážně až riskantně*). Obyvatel jihovýchodní Ukrajiny se odlišoval také vnějškově. S jeho štíhlou postavou se určitě spojoval – jak můžeme usuzovat podle názvu – druh houby *kozák* (a tedy houby ušlechtilé). Od etnonym bylo také vytvořeno pojmenování obuvi *kozaczki* (*kozáčky*), charakteristického prvku oblečení, a též označení způsobu nošení kalhot (zahrnutých do vysokých bot) z *kozacka* (*kozáčky*).

Mnoho zajímavých zjištění týkajících se toho, jaké vlastnosti Poláci stereotypově přisuzují pojmenováním některých národů, přináší analýza frazémů. Především si bez obtíží povšimneme, že to, co je „cizí“, téměř automaticky dostává negativní hodnocení, např.: *austriackie gadanie* („*rakouské kecání*“, tj. *nesmysl*), *mowa do chińskiegogo ludu* („*řeč k čínskému lidu*“, tj. *vyprázdňené, klišovitě mluvení pro mluvení*), *francuski pie-*

sek („francouzský pejsek“, tj. člověk přecitlivělý, salónní typ), niemiecka n. pruska buta (německá nebo pruská domýšlivost), ktoś udaje Greka („někdo předstírá Řeka“, tj. předstírá, že nerozumí), ktoś popamięta ruski miesiąc („někdo si pamatuje ruský měsíc“, tj. pamatuje si dlouho), ktoś siedzi jak na tureckim kazaniu („někdo sedí jako na tureckém kázání“, tj. nerozumí ani za mák).

Často se negativně hodnotí určité jednání nebo vlastnosti pouze proto, že se odlišují od „vlastních“. Pohrdavě se přistupuje k temperamentu, který se nepodobá polskému (na jedné straně *angielska flegma* (anglický klid), na druhé – *awantura arabska* (arabská hádka)), k zálibě v pořádku a disciplíně (*pruska dyscyplina*, *pruski dryl* – německá disciplína, drill), podobně též k ceremoničnosti vlastní určitým kulturám (*chińskie ceremonie* n. *ceregiele* – „čínské ceremonie“ nebo „okolky“, tj. přílišná obřadnost). Dokonce se zdá, že pozitivní charakteristiky typu *żydowska głowa* („židovská hlava“, tj. šikovný, mazaný) ukrývají v hloubi nechuť, možná způsobenou závistí. O tom, jak těžké je akceptovat jinakost, může svědčit skupina výrazů, které se objevily v současnosti: *amerykańskie tempo* (americké tempo), *na amerykańską skalę* (v americkém, tj. ohromném, megalomanském měřítku), *amerykańska chała* n. *szmira* (americký brak, šmíra), *amerykańska blaga* (americké žvanění), *amerykański blichtr* (americký klam, sen), *amerykański humbuk* (americký humbuk), *amerykański gust* (americký vkus). Dokládají pocity k Američanům: určitou směs obdivu, pohrdání a znevažování. V polštině mnohem méně narazíme na výrazy zobrazující postoj popsany Jurijem Lotmanem (1986) jako „hledání cizího“. K těm nemnohým příkladům, které jsme zde již ukázali, lze ještě přidat: *francuski wdzięk*, *szyk*, *smak* (francouzský půvab, vkus), *francuska elegancja* (francouzská elegance), *życie jak w Madrycie* („život jako v Madridu“) ‘život v dostatku, zbavený starostí a trápení’, *kanada* (kanada) ‘hojnost, dostatek, bohatství’, *Ameryka!* (Amerika!) – vyjádření obdivu, nadšení moderností, pokrokem, luxusem, blahobytem.

Vztah k jinému národu se ukazuje také v procesech přejímání lexikálních jednotek z jazyka onoho národa. Danuta Buttlerowa, zabývající se degradací a meliorací významu výrazů, upozorovala jistou pravidelnost: „výpůjčky častěji než domácí výrazy podléhají procesu emocionalizace obsahu jak ve směru kladném, tak – značně častěji – záporném“ (Buttler 1978b, s. 145). V úvaze nad příčinami tohoto stavu označila badatelka za jednu z nich to, že se na výrazy přenáší „nechuť k určitému cizojazyčnému prostředí nebo jeho představitelům“ (Buttler 1978b, s. 148). K ilustraci jí

posloužil výraz německého původu *gbur*, který má svůj původní význam ‘bohatý sedlák’ pouze v nářečích v severním Polsku, v standardní polštině ovšem vyjadřuje rozhodně negativní hodnocení; charakterizuje neotesaného člověka, který se chová netaktně, neslušně, nebo dokonce sprostě. Uvedená nechuť se může rovněž týkat sféry zvyků a reálií každodenního života cizinců, o čemž svědčí přinejmenším výraz *bryja* (*kejda*) ‘hustá, nechutná strava’ a *bety* (*peřiny, lůžko, pelech*) dnes většinou ‘nepořádné, zmačkané, neupraveně vypadající lůžko’.

Obraz světa ustálený v polštině se utvářel také pod vlivem křesťanství, resp. katolictví. Toto zpřesnění se zdá být potřebné, pokud výraz *święta wiara* (svatá víra) znamená víru katolickou, Matka Boží nosí od časů Jana Kazimíra titul *Královný Koruny polské*, vyjádření *Polak-katolik* (*Polák-katolik*) získalo status ustáleného spojení. To, že katolictví by mělo být uznáno jako jeden z ukazatelů příslušnosti do skupiny „svých“, „vlastních“, nejvýmluvněji dokládá dvoupólové hodnocení v protikladu *katolík* – *nekatolík*. Kulturní cizost, ve shodě s již dříve představeným mechanismem, obvykle implikuje výskyt negativních hodnotících elementů. Tak tomu je v případě metaforizovaných pojmenování lidí s jiným náboženským přesvědčením: *poganin* (*pohan*) ‘člověk nekřesťanského vyznání, člověk nepokřtěný’ → nadávka; *bisurman* (*mohamedán*) – dříve pohrdavé označení věřícího islámu, muslima, později ‘drzoun, darebák’; *heretyk* (*heretik*) ‘vyznavač náboženských názorů protichůdných k dogmatům vládnoucího náboženství’ (pojmenování dříve katolíky užívané jako označení protestantů) – v současnosti nadávka nebo pojmenování člověka neuznávajícího oficiálně přijaté pravdy, hlásajícího názory příliš smělé, neakceptované většinou; *sekcjarz* (*sektář*) ‘člen náboženské sekty’ → ‘člověk izolující se od většiny, uzavírající se v omezených názorech’. Tento výčet lze doplnit dalšími výrazy označujícími schizmatika, které jsou v polštině od 15. století: *odstępca*, *odszczepieniec* (*odrodilec*, *odpadlík*) či od 17. století: *apostata*, *dysydent* (*apostata*, *disident*). Jak zjistil Bogdan Walczak (1996), jejich prvotní náboženský význam se dosti rychle stával derivačním základem druhotných, „světských“ významů. Tyto lexikální jednotky se vztahovaly k osobám, které opouštějí tradici, odmítají oficiální, posvěcené pravdy, zpronevěřují se dosud vyznávaným idejím, přecházejí do jiného tábora nebo na jinou stranu. Obvykle tyto jednotky přinášely negativní hodnocení.

Pejorativní emocionální charakter pojmenování jinověrců a schizmatiků není něčím z dávné minulosti: nepochybně již v současnosti vzniklo

pohrdlivé označení *kociarze* („*kočičáři*“), vztahující se nejčastěji k Svědkům Jehovovým; jejich víra je označována jako *kocia wiara* (*kočičí víra*). Negativní konotace mají rovněž pojmenování lidí, jejichž víra je příliš slabá (*niedowiariek – nevěřící, nevěřící Tomáš*) nebo poměrně čerstvého data. Novokřtěnec je, přes svou příslušnost ke společenství věřících lidí, považován za někoho horšího; je dlouholetými, a tedy „opravdovými“ věřícími brán na lehkou váhu, což je dobře patrné z frazému *ktos robi coś z gorliwością neofity* (*někdo dělá něco s horlivostí nováčka*) ‘někdo něco přehání’. Někým horším, a to ne pouze znevažovaným, ale přímo budícím nechuť, je *przechrzta* („*překřtěnec*“). Je možné, že negativní hodnocení je zde odvozeno od antagonismů dvojího druhu: náboženských a etnických. Element negativního hodnocení najdeme také ve významu derivátů, např. *rozbisurmanić się* („*pomohamedánit se*“, tj. *poturčit se*), *neofityzm* (*neofytizmus, nováčkovství*). Nedostatek úcty k jiným náboženstvím ukazují navíc frazémy typu *święta krowa* (*posvátná kráva*) či *goly jak święty turecki* („*holý*“, tj. *chudý jako turecký svatý*), jejichž součástí jsou pojmenování objektů kultu oněch náboženství. S výsměchem a znevažováním se může také setkat cizí liturgie, srov. *ktos się kiwa jak Żyd nad Talmudem n. w bożnicy* (*někdo se kýve jako Žid nad Talmudem n. v synagoze*).

Svět, který vystupuje z analýzy polské slovní zásoby, je světem viděným prizmatem katolictví v jeho populární verzi, sice nepřilíš hlubokého, ale zároveň neotřesitelného. Výmluvným dokladem může být mj. fakt, že jedním z výrazů maximálního stupně jistoty je spojení *jak Bóg na niebie n. w niebie* (*jako že je Bůh nade mnou n. „v nebi“*). Rýsuje se výrazné dělení na sféry Dobra a Zla. První z nich je doménou Boha a andělů, druhá – d'áblů (*satana, čerta*). Ve shodě s křesťanskou kosmologií a eschatologií je sídlem Boha, andělů a duchů vyvolených zemřelých nebe. K nebi se tedy váže hodnocení maximálně pozitivní, podobně jako k ráji. Do protikladu k nim je stavěno peklo vyvolávající představy všeho, co je nejhorší. V mnoha lexikálních jednotkách se také nacházejí známky přesvědčení o tom, že člověk jako výsledek božského tvoření je specifickým sloučením dvou různých složek: duše a těla, a kromě života na zemi existuje ještě život posmrtný.

Jiným projevem katolictví v polské slovní zásobě je přítomnost přenesených významů u výrazů typu *apostol* (*apoštol*), *katechizm* (*katechismus*), *krucjata* (*kruciáta, křížácká výprava*), *misterium* (*mystérium*) či u frazémů,

v jejichž struktuře se vyskytují slova označující primárně předměty, místa, činnosti atd. spojené s náboženským životem, např. *ktos jest brzydki jak siedem grzechów głównych* (*někdo je ošklivý jako sedm hlavních hříchů*), *ktos wyznaje coś jak na (świętej) spowiedzi* (*někdo něco přiznává jako u (svatě) zpovědi*), *ktos je z postem* (*někdo se postí*), *ktos ma szczególne nabożeństwo do kogoś n. czegoś* (*někdo má někoho n. něco ve zvláštní oblibě*), *pobożne życzenia* (*zbožná přání*), *ktos prowadzi klasztorne życie* (*někdo vede klášterní život*), *coś jest pewne jak amen w pacierzu* (*něco je jisté jako amen v Otčenáši*), *coś jest z innej parafii* (*něco je z jiné farnosti*, tj. *každý pes jiná ves*), *matka chrzestna czegoś* (*kmotra něčeho*). S pomocí těchto lexikálních jednotek hovoříme o věcech, záležitostech a jevech mimonáboženských: o postojích lidí a mezilidských vztazích, o morálních a etických hodnotách, o společenské i politické realitě.

Velmi mnoho lexikálních jednotek pochází z polských překladů Bible nebo navazuje na její části, např. frazémy: *alfa i omega* (*alfa a omega*), *ktos chodzi od Annasza do Kajfasza* (*někdo chodí od Annáše ke Kaifáši*, tj. *od čerta k d'áblu*), *wieża Babel* (*babylónská věž*), *ktos chowa coś pod korcem* (*někdo něco drží pod pokličkou*), *lata thuste, lata chude* (*léta hojnosti, „tučná“; léta hladu, hubená léta*), *ciemności egipskie* (*egyptské „tmy“*, tj. *rány*), *liście figowy* (*figový list*), *wdowi grosz* (*vdoví groš*), *judaszowe srebrniki* (*Jidášovy stříbrňáky*, tj. *jidášský groš*), *koziół ofiarny* (*obětní kozel*), *kolos na glinianych nogach* (*kolos na hliněných nohách*), *kraina mlekiem i miodem płynąca* (*krajina mlékem i strdím oplývající*); metaforické významy slov: *golgota* (*golgota*), *apokalipsa* (*apokalypsa*), *biblia* (*bible*), *dekalog* (*desatero*), *ewangelia* (*evangelium*), *exodus* (*exodus*) atd.; metafory odvozené od pojmenování biblických postav, v tom od jmen vlastních: *antychryst* (*antikrist*), *belzebub* (*belzebub*), *faryzeusz* (*farizej*), *judasz* (*jidáš*), *pilat* (*pilát*). Oproštění těchto slov a slovních spojení od biblického kontextu a jejich přechod do obecného jazyka svědčí o tom, že Písmo bylo i je vnímáno jako stálý vztažný bod, dovolující přinejmenším základní uspořádání chaosu světa, uchopení materiálu nových zkušeností pomocí hotových forem, umožňující axiologickou orientaci.

Formulování „svého“ světa v kategoriích, které nabízí náboženství, jde ruku v ruce s antropomorfním zobrazováním „jiného“, „onoho“ světa. Bůh, království nebeské, věčnost, poslední tajemství života se nacházejí za všemi kategoriemi lidského myšlení. Člověk se však to, co je neznámé

a co nelze pojmout, pojímat pokouší – a odvolává se na známou skutečnost materiálního světa. Překvapuje nás antropomorfismus, konkrétnost, obraznost pojetí.

„Svůj“ bývá rovněž konkretizován jako **Evropan**. Typický obyvatel Evropy je představitelem bílé rasy. Vlastní zabarvení kůže se považuje tedy za normu, reaguje se naopak – též jazykově – na to, co je odlišné. Obecným pojmenováním pro lidi jiné rasy než bílé je substantivizované adjektivum *kolorowi* (*barevní*). Kromě něj existuje v běžně užívané polštině mnoho specifických označení, někdy žertovných, častěji méně nebo více znevažujících nebo přímo pohrdavých. Překvapující je disproporce mezi velkým počtem lexikálních jednotek, které se vztahují k Afričanům nebo lidem černé pleti (*czarny, czarnuch, brykiet, asfalt, negatyw, brudas*), a malým množstvím označení lidí žluté rasy (*żółty, żółtek*). Tento rozdíl určitě není jen záležitostí náhody, mnohost pojmenování lze pokládat za důsledek kontrastní odlišnosti zevnějšku (právě tohoto aspektu využívá označení *negatyw* (*negativ*), zahrnující ve svém základním významu komponent ‘opačný’). Ovšem v základě pohrdavého neosémantismu *murzyn* (*černoch – otrok, mouřenín*) ‘někdo vykonávající za někoho těžkou, nevděčnou práci’ a též frazeologismů *murzyn zrobił swoje, murzyn może odejść* (*otrok/mouřenín si odpracoval a teď už může jít, tj. někdo mě jen využil*), *biały murzyn* (*bílý otrok*) stojí vědomí o fyzickém vykořisťování lidí s tmavou pletí představiteli bílé rasy.

Pocit příslušnosti k evropskému kulturnímu okruhu, **evropocentrismus**, spočívající v pojetí Evropy jako hlavního centra kultury a civilizace, kladoucí rovnítko mezi *evropský* a *civilizovaný*, se objevuje i v jazykových kategorizacích a hodnoceních. Celá série pojmenování primárně se vztahujících ke kmenům a civilizacím pravěkým nebo současným, které jsou považovány za primitivní, charakterizuje v metaforických užitích lidí a skupiny, jejichž některé vlastnosti nejsou akceptovány. Lexikální jednotky *człowiek pierwotny* (*pračlověk*), *człowiek jaskiniowy, jaskiniowiec* (*jeskynní člověk*), *troglodyta* (*troglodyt, jeskynní člověk*), *pitekanthropus, człowiek prymitywny* (*primitivní člověk*), *dziki człowiek* (*divoký člověk*) jsou charakteristikami člověka jednoduchého vzezření nebo způsobu života; výrazy *barbarzyńca* (*barbar*), *wandal* (*vandal*) a *Hotentot* (*hotentot*) označují člověka temného, neohrabaného, úmyslně ničícího nějaký majetek, zvláště kulturně hodnotný; *kanibal* (*kanibal*) a *ludożerca* (*lidožrouť*) – člověka zvláště agresivního, ničícího jiné. Stejně negativní hodnocení přínášejí deriváty vytvořené od zmíněných výrazů: *barbarzyńskie zachowa-*

nie (*barbarské chování*), *barbarzyństwo* (*barbarství*), *wandalizm* (*vandalismus*), *prymityw* (*primitiv*), *dzicz, dzikus* (*divoch*). Kulturní odlišnost se většinou setkává s negativním hodnocením, což se odráží také v sémantickém vývoji výrazů typu *szaman* (*šaman*), *bonza* (*bonz, buddhistický kněz*), *kacyk* (*náčelník, pohrdavě samovládece*), *augur* (*augur – ve starověkém Římě*), které primárně označují důležité osoby neevropských kultur, nebo jiných názvů spojovaných s cizí kulturou, např. *horda* (*horda*), *mameluk* (*mameluk*). V sekundárních užitích se stávají nositeli negativních hodnocení. Takový směr slovtvorné a sémantické derivace by nebyl možný, kdyby výchozí slova a slovní spojení neměla negativní konotace. Tyto komponenty odpovídají vlastnostem, které jsou naší kultuře cizí, které naše kultura odmítá. Vlastnostem – nezapomínejme –, které jsou někomu připisovány většinou ne jako výsledek skutečné znalosti jiných civilizací, ale které odpovídají představám a předsudkům o nich.

Dalším zřetelným potvrzením přesvědčení o nadřazenosti evropské civilizace jsou metaforická užití geografických názvů *Europa* (*Evropa*) a *Azja* (*Asie*) – a také lexikálních jednotek od nich odvozených: *Europejczyk* (*Evropan*), *europski* (*evropský*), *europskość* (*evropskost*), *Azjata* (*Asiat*), *azjatycki* (*asijský*), *azjatyckość* (*asijskost*). Tyto výrazy primárně fungují jako názvy kontinentů, které navíc nejsou od sebe odděleny a v podstatě tvoří celek – Eurasii. Již dlouho však také nabývají konotace, což způsobuje, že jsou výrazně protikladné, vnímané přímo jako antonyma. V běžném vnímání Poláků je Asie symbolem divokosti, barbarství a zaostalosti.

Jiné okruhy „vlastního“ a „cizího“ odpovídají diferenciacím ve společnosti. Podívejme se na tento jev (kvůli nedostatku místa) pouze na příkladu adjektiv, i když samozřejmě tuto opozici dokládá mnohem větší množství jazykového materiálu. Ve významu adjektiv *rycerski* (*rytířský*), *szlachetny* (*šlechtěný*) a – podle Brücknera – *wspaniały* (*nádherný*, jazykově blízké *spanilý*) se ustálila „panská“, šlechtická perspektiva. Pod vlivem této šlechticko-zemanské kategorie „svůj“ se jistě vytvořilo i pozitivní hodnocení výrazu *sielski* (*selský*).

„Spolu s přesunutím kategorie ‘svůj’ do sféry života ve městě se stalo ‘cizím’ vše, co bylo městu protikladné“ (Tokarski 1992, s. 279). Efektem tohoto jevu bylo např. přijetí hodnotícího aspektu u relačních adjektiv typu *wielkomiejski* – *szyk* (*velkoměstský – vkus*), *małomiejski* – *elegant* (*maloměstský – elegán*), *provincjonalny* n. *parafialny* – *gust, smak* (*provinční, venkovský – vkus*), *zaściankowe* – *poglądy* (*venkovské, vesnické, zaostalé – názory*), *wiejski* – *filozof* (*vesnický – filozof*), *wsiowe* – *kolory*

(„vesnické“, tj. *křiklavé barvy*). To, že města převzala funkci hospodářsko-kulturních center, však neznamenal nobilitaci měšťanstva (a zvláště jeho části – drobného měšťanstva). Negativní konotace spojené s touto společenskou vrstvou motivují záporné hodnocení adjektiv *mieszczkański* (měšťanský, měšťácký) a *drobnomieszczkański* (maloměšťácký). Hodnocení ustálená v polštině jsou hodnoceními z perspektivy elit, skupin privilegovaných, světaznalých, odlišujících se společenským vystupováním, elegancí společenských forem – je snadné se o tom přesvědčit, uvedeme-li spojení typu *wielkopańskie gest* (velkopanské gesto), *wielkopańskie maniery* (velkopanské manýry), *światowe życie* (život ve velkém světě), *światowy człowiek* (člověk znalý světa), *wielkoświatowe towarzystwo* (společnost z velkého světa), *salonowa grzeczność, uprzejmość* (salonní zdvořilost, slušnost, tj. na vysoké úrovni). Salonům vytváří protiklad ulice, vysoké kultury – kultura nízká, odtud negativní hodnocení adjektiv *uliczny – język, wyrażenia, dziewczyna* (jazyk, výrazy, dívka z ulice), *brukowy – dziennik, pismo, literatura, wiadomości* (dlažební, tj. nehodnotný – deník, časopis, literatura, zprávy), *bulwarowy – sztuka, czasopismo, sensacja* (bulvární – umění, časopis, senzace), *jarmarczny – literatura, styl, reklama, świecidełka* (jarmareční – literatura, styl, reklama, cetky), *odpustowy – prezent, styl* (pouťový – dárek, styl), *straganowa – literatura* (kramářská – literatura), *karczemny – zachowanie, awantura, klótnia* (hospodský – chování, scéna, hádka).

Pro člověka je základním společenstvím rodina, není tedy nic zvláštního, že – přinejmenším v určitých kontextech – vystupuje axiologizace adjektiva *rodzinny* (rodinný) a všech adjektiv utvořených od pojmenování členů rodiny: *matczyny* (matčín), *ojcowski* (otcovský), *rodzicielski* (rodičovský), *siostrzany* (sesterský), *braterski* (bratrský). Vedle výrazu *matczyny* (matčín) je ukazatelem pozitivního hodnocení adjektivum *macierzyński* (materšský), naproti tomu derivát od slova *macocha* (macecha) obsahuje negativní hodnocení. Pojímání rodiny, rodu jako hodnoty potvrzují rovněž slovtvorně odvozená adjektiva: *wyrodny* (odrodilý) ‘takový, který se odrodil, ztratil dobré vlastnosti typické pro rodinu, rod; takový, který se chová nevhodně, trestuhodně vůči někomu’ (*wyrodny syn, wyrodna córka, wyrodne dzieci, wyrodna matka – odrodilý syn, odrodilá dcera, odrodilé děti, odrodilá matka*), *zwyrodniały* (degenerovaný) ‘vyznačující se patologickými změnami z fyzického i psychického pohledu’ (*zwyrodniały człowiek, osobnik, zwyrodniała komórki, tkanki, narządy, zwyrodniała wyobraźnia – zdege-*

nerovaný člověk, jedinec, zdegenerované buňky, tkáň, orgány, chorobná představitelství), *zwyrodnieniowy – stan, proces, zmiana* (zdegenerovaný, zvrhlý – stav, proces, změna).

* * *

Analýza jazyka, které se zde věnujeme, nám umožňuje nahlédnout do nás samých, pochopit principy, které řídí naše myšlení i jednání. Skutečnost, že jedna z nejdůležitějších opozic, které strukturují obraz světa ustálený v mnoha jazycích (ukázky z polštiny však plnily pouze funkci příkladu), je opozice *swoi – obcy* („svoji“ – „cizí“), zcela zjevně svědčí o tom, jak důležitá je pro nás příslušnost ke skupině, život ve společenství, existence jako součást něčeho. Okruhy společenství a cizosti obsažené v různých jazycích mohou být různé, různé také mohou být jejich jazykové doklady, avšak dosavadní bádání umožňují soudit, že všude vystupuje antropocentrismus, neboli přesvědčení, že člověk je centrální složkou světa, mírou všeho, „bytostí nejlepší“, nejhodnotnější. Zároveň, ve shodě se zásadou zviditelňování rozdílů, jsou tyto vlastnosti upírány bytostem člověku nejpodobnějším – zvířatům.

Univerzální se zdá rovněž mechanismus hodnocení, tedy že s cizostí se většinou spojují negativně hodnotící elementy. Je to způsob sebeurčení, aktivního vztahu k sobě i k cizím, který slouží vytváření příslušnosti ke skupině a také posilování společenství. Je ostatně psychologicky pochopitelný: odlišnost, ex definitione vlastní „cizím“, budí obavy, neboť odlišnost – to znamená neznámé, a neznámé většinou signalizuje nebezpečí. Kromě psychologických činitelů jsou důležité také historicko-kulturní podmínky. S vědomím toho všeho si ovšem nesmíme nevěšmout nebezpečí. Nadměrné připoutání k „vlastnímu“, posilované jazykem, se může stát formou diskreditace „odlišného“, která vede k tomu, že „odlišným“ jsou upírána všechna práva a jsou obviňováni ze všeho zla světa.

Literatura

- BUTTLE, D.: Kategorie semantyczne leksyki potocznej. In: M. Szymczak (ed.): *Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego*. Wrocław 1978a.
 — *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*. Warszawa 1978b.
 JURKOWSKI, M.: Nazwy części ciała jako nominacje wtórne w języku rosyjskim i polskim. In: M. Błacharski (ed.): *Problemy nominacji językowej*. Sv. 2. Katowice 1983.

- KEMPF, Z.: Wyrazy „gorsze” dotyczące zwierząt. *Język Polski* LXV, 1985, s. 2–3.
- LYONS, J.: *Semantyka*. Sv. 2. Warszawa 1989.
- LOTMAN, J.: Problemy komparatystyki semiotycznej. In: A. Brodzka – M. Hopfinger – J. Lalewicz (eds.): *Problemy wiedzy o kulturze*. Wrocław 1986.
- Morfologia 1984 – Grzegorzczkova, R. – Laskowski, R. – Wróbel, H. (eds.): *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Warszawa 1984.
- PAJDZIŃSKA, A.: Antropocentryzm frazeologii potocznej. *Etnolingwistyka* 3, 1990.
- Wrażenia zmysłowe jako podstawa metafor językowych. *Etnolingwistyka* 8, 1996.
- Odbicie katolicyzmu w polskiej frazeologii. In: W. Chlebda – A. M. Lewicki (eds.): *Problemy frazeologii europejskiej II: Frazeologia a religia*. Warszawa 1997.
- ROKOSZOWA, J.: Antropocentryzm języka i znaczenie tego faktu dla badań nad stroną. In: *Studia gramatyczne IV*. Wrocław 1981.
- SKORUPKA, S.: *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa 1967–1968.
- STOMMA, L.: *Antropologia kultury wsi polskiej XIX w.* Warszawa 1986.
- TOKARSKI, R.: Językowy obraz świata w metaforach potocznych. In: J. Bartmiński (ed.): *Językowy obraz świata*. Vyd. I. Lublin 1990.
- Wartościowanie człowieka w metaforach językowych. *Pamiętnik Literacki* • LXXXII, 1991, s. 1.
- Obraz wsi utrwalony w języku. *Prace Filologiczne*, XXXVII, 1992.
- *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*. Vyd. I. Lublin 1995.
- TOPOLIŃSKA, Z.: Właściwości diatetyczne czasowników w języku polskim, macedońskim i serbo-chorwackim (założenia opisu typologicznego). In: *Studia konfrontatywne polsko-południowostowiańskie*. Wrocław 1984.
- WALCZAK, B.: Mały słownik etymologiczno-historyczny kacerstwa polskiego. *Poznańskie Studia Polonistyczne*. Seria Lit. 3, 1996.
- WIERZBICKA, A.: *Lexicography and Conceptual Analysis*. Ann Arbor 1985.

Překlad z polštiny Veronika Forková

Jazyková kategorizace květin a pojetí tohoto fragmentu skutečnosti ve vědě¹

Dorota Piekarczyk

Koncepce jazykového obrazu světa (JOS) se zakládá na předpokladu, že v každém přirozeném jazyce se ustálila kognitivní zkušenost dané společnosti. Jazyk je tedy chápán nejen jako nástroj dorozumívání lidí, prostředek komunikace, ale především jako zdroj vědění o samotném člověku a o jím vnímaném světě.² Skutečnost, která nás obklopuje, je totiž příliš různorodá, složitá a proměnlivá na to, abychom ji mohli obsáhnout v celistvosti. Proto je nutné složitost světa uspořádat a redukovat. Jedním ze základních způsobů, jak organizujeme bohatství jevů ve světě, je kategorizace, která nám umožňuje svět pochopit a dobře v něm fungovat.

V jazyce je kategorizace dvoustupňovým procesem. První krok spočívá ve vydělení věci (jevu) z prostředí a rozlišení jeho vlastností. Druhým, skutečným stupněm kategorizace je shromažďování takto vymezených věcí, shromažďování opírající se o „srovnávání, hledání podobnosti a rozdílů, přičemž (subjektivně nebo objektivně určené) podobnosti jsou zdůrazňovány, a rozdíly ignorovány“ (Mačkiewicz 1990, s. 48). Velké množství prací (které zde všechny nemůžeme uvést) ukazujících, jak odlišné mohou být metody uchopení téhož fragmentu skutečnosti v různých jazycích, dokládá, že způsoby uspořádávání prvků skutečnosti neobjevujeme (jelikož by to znamenalo, že jsou objektivní), nýbrž je vynalézáme (srov. např. Marody 1987, s. 29). Lze to také zachytit srovnáváním kategorizace v jazyce s klasifikací vědeckou.³

¹ Práci na textu mi velkou měrou usnadnilo stipendium získané v rámci profesorského subsidia nadace Fundacja na rzecz Nauki Polskiej.

² Myšlenku, že v každém přirozeném jazyce je obsažena svébytná interpretace světa, lze najít již v pracích jazykovědců z počátku 20. stol.; např. v pracích Sapirových, Whorfových (SAPIR 1978, WHORF 1982) nebo též v pracích badatelů zabývajících se lexikálním polem, kteří se odvolávají na názory Humboldtovy (srov. ANUSIEWICZ 1990). Na práce těchto jazykovědců navazuje koncepce JOS.

³ Rozdíly mezi JOS a vědeckým obrazem světa, byť na jiném lexikálním materiálu, probírají např.: MAČKIEWICZ (1988, 1991, 1996) a TOKARSKI (1993, s. 337–339).

Výjimečně příznivý materiál pro srovnání se způsobem pojetí světa rostlin ve vědě tvoří sémantika jednotlivých pojmenování druhů rostlin i sémantika nadřazených kategorií, např. KWIAT, KRZEW, WARZYWO, ZIOŁO, CHWAST (KVĚTINA, KEŘ, ZELENINA, BYLINA, PLEVEL), neboť většina rozdílů v konceptualizaci bije do očí na první pohled.

Začneme od základních rozdílů. V JOS i ve vědecké klasifikaci můžeme postřehnout hierarchické uspořádání prvků. Ale v každém z těchto obrazů vypadá toto uspořádání jinak, např. v JOS je *salata* (*salát*) zařazena do kategorie ZELENINA, poté do kategorie ROSTLINA; ve vědecké systematizaci je naopak *salata* (*salát*) počítána do čeledi *Zložone*, řádu *Glówko-zrosle*, podtřídy *Zrosłoplátkowe*, třídy *Dwuliścienne*, oddělení *Okrytozalążkowe* (*Rośliny polskie* 1986).⁴ Je zde zjevné, že kategorizace obsažená v běžně užívaném jazyce je rozhodně jednodušší než vědecká klasifikace. Nadřazené kategorie ustálené v běžném jazyce nevystupují ve vědě (a naopak), neboť kritéria členění jsou různá. V JOS se velmi výrazně uplatňuje antropocentrismus, tj. přesvědčení, že člověk je nejdůležitější součástí světa, přesvědčení, které se projevuje ve vnímání i hodnocení světa z hlediska člověka, jeho potřeb a preferencí. Proto jsou také kategorie tvořeny např. na základě takových kritérií jako rostliny jedlé // nejedlé, pěstované // nepěstované. Při tvoření kategorií se tedy přihlíží k vlastnostem motivovaným užitečností designátů pro člověka. Vědecké kategorie se ovšem opírají o morfologické vlastnosti, o jednotná a precizovaná kritéria, která jsou určena ze zorného úhlu vědecké racionality.

Jak jsem již připomínala, důsledkem přijetí jiných kritérií dělení rostlin a zároveň projevem antropocentrismu je v běžně užívaném jazyce přítomnost takových kategorií, které se nevyskytují ve vědě (nebo v ní mají zcela druhořadý význam). Mezi antropocentrické kategorie patří např. ZELENINA, BYLINA, PLEVEL a kategorie KVĚTINA, na niž bych se chtěla zaměřit. Kategorie KVĚTINA byla vydělena ze světa rostlin na základě vlastností důležitých z pohledu člověka – jedná se především o vzhled rostlin. V botanické systematice *kwiat* (*květ*, *květina*) není pojmenováním kategorie rostlin. Tento lexém určuje pouze orgán rostliny sloužící k rozmnožování. Názvy rostlin, které jsou v běžném vnímání kategorizo-

⁴ V české systematice: salát (locika setá) – podčeď čekankové, čeď hvězdicovitá, řád hvězdicotvaré, třída dvouděložné, oddělení krytosemenné; viz např. Učební text Systematika MZLU v Brně, http://old.mendelu.cz/~agro/af/systematika/ucebni_text/index.html (pozn. překl.).

vány jako *kwiat* (*květ*), např. *róża* (*růže*), *stokrotka* (*sedmikráska*), *nagietek* (*měsíček*), jsou v botanice podřazeny jiným systematickým skupinám: *róża* (*růže*) vedle *maliny* a *poziomki* (*maliny* a *lesní jahody*) je počítána do podčeďi *Różowe*, čeledi *Różowate* (patří sem i *jabłoń* – *jabloň*), řádu *Różowce*, třídy *Dwuliścienne*, oddělení *Okrytozalążkowe*; *stokrotka* (*sedmikráska*) a *nagietek* (*měsíček*) vedle *salaty* (*salátu*) do čeledi *Zložone*, řádu *Glówkozrosle*, podtřídy *Zrosłoplátkowe*, třídy *Dwuliścienne*, oddělení *Okrytozalążkowe* (*Rośliny polskie* 1986).⁵ Tato dělení se tedy vzájemně nekryjí, jsou na sobě nezávislá.

Další rozdíl vyplývá z faktu, že v JOS je možné pohlížet na tentýž předmět z různých perspektiv, což v důsledku znamená, že může být posuzován jako člen několika nadřazených kategorií. Na příklad *bratek* (*maceška*), *blawatek* (*chrpa*) nebo *rumianek* (*heřmánek*) mohou být pojímány jako *chwasty* (*plevel*) (je-li aktualizováno např. hospodářské hledisko a typ zemědělské racionality), *kwiaty* (*květiny*) (hledisko např. estetické, typ např. turistické racionality) nebo *ziola* (*byliny*) (hledisko užitku, typ bylinářské racionality) (viz Bartmiński 1990, 1993). Uvědomme si při tom, že tyto kategorie se navzájem nevylučují (lze např. říci *Ten kwiat jest ziołem – Ta květina je bylinou*). Jelikož vznikly jako výsledek uplatnění jiných kritérií dělení, nevytvářejí spřízněné či kontrastní kategorie. Popsaný jev se ale nevyskytuje ve vědeckém obrazu – to je znemožněno přijetím jednoznačných morfologických vlastností jako základu pro dělení (ovšem, někdy působí obtíže při klasifikaci druhy, které vznikly jako výsledek křížení různých odrůd rostlin, ale i tak tento případ nemá nic společného s výše uvedenými popisy).

Jazyku vědy je cizí také přisuzování hodnoty, což je vlastní běžnému jazyku. Ohodnocení doprovázející názvy květin i samotný název kategorie je zjevné zvláště ve frazémeh, např.: *piękny jak róża* (*krásný jako růže*), *dziewczyna jak róża* (*děvče jako růže*), *stapać po różach*, *slać komu różę pod nogi* (*chodit po růžích*, *stlat někomu růže po nohy*, tj. ekvivalent českého *mít na růžích ustláno*), *czysty jak lilia* (*čistý jako lilie*), *skromny jak fiołek* (*skromný jako fialka*), *fiołkowe oczy* (*fialkové oči*), *miły jak fiołek na wiosnę* (*milý jako fialka na jaře*), *piękny jak kwiat* (*krásný jako květina, květ*), *życie ściele komu drogę kwiatami* (*život někomu vystýlá cestu květinami*). Na okraj dodávám, že názvům květin jsou velmi pravidelně přepisovány rysy

⁵ V české systematice: podčeď *růžové*, čeď *růžovitá*, řád *růžotvaré*, třída *dvouděložné*, oddělení *krytosemenné*; viz op. cit. v pozn. 4 (pozn. překl.).

pozitivně hodnotící. Rysy s negativním ohodnocením jsou většinou okrajové nebo charakterizují méně typické představitele kategorie. Hodnocení svázaná s názvy jsou zjevným projevem subjektivity poznávání.

Odlišně vypadají také struktury kategorií. Jestliže přijmeme dva základní modely kategorizace – 1. kategorizace klasické (logické), založené na předpokladech, že kategorie jsou definovány pomocí postačujících a nutných vlastností, a též, že všechny prvky v ní jsou si rovny; 2. kategorizace prototypem (přirozené), jejichž podstatou je předpoklad, že kategorie jsou ustáleny na základě charakteristických vlastností (např. perceptivních a funkčních, důležitých pro člověka), obvykle spojovaných s designátem přes jazykové společenství⁶ –, pak první z kategorizací by charakterizovala způsob popisu navrhovaný vědou, a druhá – jazykové obrazy květin. Například: z pohledu vědy neexistují lepší a horší představitelé kategorie RŮŽE; pokud daný element splňuje podmínky příslušnosti ke kategorii, tak do ní patří. Jinak to vypadá v běžném jazyce. Vyskytují se zde totiž početné druhové názvy, např. *róża dzika (divoká růže)*, *pienna (s kmenem)*, *wysokopienna (s vysokým kmenem)*, *pnąca (pnoucí)*, *polna (polní)*, *sztamowa (stromková)*, *stulistna (stolistá)*, jejich fungování v jazyce je projevem potřeby uživatelů jazyka odlišit podkategorie méně typické pro *růži*. Výraz jako *róża dzika (divoká růže)* funguje v polštině právě proto, že neznamena základní kategorii, ale je chápán jako její rozšíření. Centrální podkategorie nemají svá vlastní pojmenování – jsou nazývány prostě *róża (růže)*. Dodatečným názvem jsou charakterizovány ty elementy kategorie, které se odlišují nějakými vlastnostmi (např. vzhledem, místem růstu, způsobem růstu), a z tohoto důvodu nejsou vnímány jako rovnocenné s prvky centrálními.

Prototyp mohou tvořit též rysy, které nejsou relevantní pro vědecký popis. Z vědecké perspektivy nemá význam např. vlastnost barvy růže, zároveň ale v běžném obrazu světa je za typickou barvu považována červená, srov. označení jako *policzki jak róże (tváře jako růže)*, *(za)czerwienić się*, *(za)plonić jak róża ((z)červenat, (vz)planout jako růže)*, *splonąć, pokryć się różą (zrudnout)*, *róże ust (růže, červeň úst)*, *róże rumieńca (růže, červeň ruměnce)*, *róża (růže)* ‘nakažlivá nemoc projevující se zčervenáním kůže’, *różyczka (růžička)* ‘nemoc způsobující červené skvrnky

⁶ O tématu dvou modelů kategorizace psali např. MERVIS a ROSCH (1981), LAKOFF (1987), TAYLOR (2001), CUYCKENS (1984), GRZEGORCZYKOWA (1993, 1996), MAĆKIEWICZ (1990).

na kůži’. Vědce naproti tomu zajímá např. stavba květenství, koruny, způsob rozložení listů, druh podzemního orgánu, tedy vlastností, které nejsou důležité pro průměrného uživatele jazyka, neboť pro něj je výchozím bodem běžné uvažování, a ne objektivistický pohled.

Na tomto místě se zřetelně zviditelňuje fakt, že rozdíly mezi JOS a vědeckým obrazem skutečnosti vyplývají z jejich odlišných, specifických cílů: úkolem obou obrazů je popis světa, ale obraz ustálený v jazyce vědy má za cíl věrné zobrazení skutečnosti, její objektivní popis, a naopak jazykový obraz světa je interpretací skutečnosti, slouží k modelování, „osvojování“ si světa. Proto se také vědecké definice opírají o obligatorní vlastnosti věrně zrcadlící vlastnosti předmětu. Při tvoření jazykového obrazu světa se však předpokládá, že význam slova není prostou kopií rysů designátu, ale je efektem působení člověka, který uspořádává vlastnosti předmětu, čímž vybrané složky do významů vnáší, a jiné skrývá; proto je definice orientována tak, aby ukázala, jak význam slova ovlivňují jak činitele vnější – reálné rysy designátu, tak i činitele vnitřní – psychické, kulturní (např. systém hodnot v dané společnosti). Navíc se soudí, že cílem sémantického popisu je ukázat nejen to, jak je chápáno slovo v konvenčních užitích, ale rovněž to, jak je (nebo jak může být) chápáno v užitích nestandardních. Popis by tedy měl ozřejmit vedle rysů nejstabilnějších a nejvýraznějších také širokou sféru složek fakultativních, konotačních (viz Bartmiński – Tokarski 1993; Pajdzińska – Tokarski 1996).

Podívejme se na fragment básně Zbigniewa Herberta:

*mój mały Izaaku pochyl głowę
to tylko chwila bólu a potem będziesz
czym tylko chcesz – jaskółką lilią polną*

*więc muszę przelać twoją krew mój mały
abyś pozostał niewinny w letniej błyskawicy*

(Z. Herbert, *Fotografia*, 1998, 471)⁷

*můj malý Izáku skloň hlavu
jen chvilka bolesti a potom budeš
čím jen chceš – vlaštovkou polní lilii*

⁷ Cituji podle vydání: ZBIGNIEW HERBERT: *Poezje*. Warszawa 1998.

*tedy musím prolít tvou krev můj malý
abys zůstal nevinný v letním blesku*

(Z. Herbert, *Fotografia*, 1998, 471)

Básník zde připsal *lilii* (*lilii*) konotace 'nevinnosti', rys, který je v polštině ustálen jen velmi slabě a vyplývá ze subjektivní, ale ne pouze individuální zkušenosti. Při rekonstruování jazykového obrazu lilie by tedy bylo vhodné vzít v úvahu tuto konotaci, ale takovým způsobem, aby se ukázalo její místo v sémantické struktuře slova a aby se sloučila jazyková fakta s fakty kulturními, což umožní rozeznat určité pravidelnosti a tendence v myšlení o světě. V tomto případě lze konotaci 'nevinnosti' uznat za zpřesnění rysu více konvenčního – 'je čistá', který je však motivován významovou složkou 'má bílé květy'. 'Bělost' není jedinou barvou svázanou s *lilii*, ale je tou, kterou polština speciálně odlišuje. Odpovědi na otázku, proč se právě komponent 'má bílé květy' stal rysem prototypu *lilie* a proč se kolem něj tvoří skupina tak početných a pozitivně hodnotících rysů (kromě již zmíněných můžeme dodat 'dobro', 'dokonalost', 'ctnost', 'šlechtnost', 'naděje'), je potřeba hledat v kulturních skutečnostech a ve vlastnostech samotného designátu.

Symbolika lilie se začala utvářet kolem 2000 let př. n. l.⁸ Starověký svět znal dva druhy lilie: bílou a šarlatovou, ale již tehdy byl větší význam přepisován *lilii* bílé. Primárně bylo místem výskytu bílých *lilii* území Fénicičanů. Květiny byly považovány na poklad země, proto hrály velkou roli v kulturách kmenů žijících v této zemi. Lilie zde byla především symbolem světla: soudilo se, že květina zobrazuje představu o narození člověka do světla z lůna země a noci. Fénicičané rozšířili bílou *lilii* na středomořská území. V řecké kultuře se stala symbolem čistoty, krásy a vlády (byla např. atributem bohyně Héry; vůči *lilii* jako symbolu dívčí čistoty měla pocity křivdy Afrodita; motivy lilie zdobily také sochy Dia). Z Řecka se symbolika lilie rozšířila na římské území, kde se navíc stala emblémem naděje (např. obraz bílé lilie opatřený nápisem *spes populi romani* 'naděje lidu římského' byl k vidění na mincích).

⁸ Níže uvedené informace byly čerpány z prací a článků následujících autorů: FORSTNER (1990), HERDER (1992), KOPALIŃSKI (1991), LURKER (1989, 1994), MYNETT („Kwiaty”, 1977/1, 25; 1998/4, 21), WŁODARCZYK („Kwiaty” 1996/3, 10–11).

Bílá lilie se vyskytovala rovněž v krajích, které obývali Hebrejci, což našlo svůj odraz v Bibli. *Lilie* patří k nejčastějším názvům rostlin v obou zákonech. Ve Starém zákoně *lilie* znamenala čistotu a vyvolenost. Specifický význam má v Písni písní: *Jako lilie mezi trním* popisuje milý svou milou, sám pak o sobě říká: *Jsem květek šarónský, lilie v dolinách* (Pis 2,2; 2,1). Velkou popularitu získala také Ježíšova slova zapsaná evangelisty: *Podívejte se na polní lilie, jak rostou: nepracují, nepředou – a pravím vám, že ani Šalamoun v celé své nádheře nebyl oděn, jako jedna z nich* (Mt 6,29).

V pozdějších časech přivezli *lilii* do Evropy křižáci. V křesťanství se rozšířil její kulturní význam. Motiv bílé lilie se objevoval zvláště v sakrálním umění – malířství, sochařství a poezii. Květina se stala atributem andělů a svatých, specifickou funkcí plnila v zobrazování scény zvěstování; např. na obrazech středověkých malířů jednu *lilii* drží archanděl Gabriel a druhá stojí vedle Marie, symbolizující její panenství a vyvolenost. Symbolika lilie se stala tak důležitá a výrazná, že v roce 1618 papež Pavel V. vydal edikt, který stvrzoval mj. povinnost umístění bílé lilie v obrazech Neposkvrněného početí Panny Marie. Dodnes je bílá lilie považována za květinu křesťanství, a především za symbol Matky Boží.

Tak dlouhá kulturní tradice spojená s *lilii* nemohla zůstat bez vlivu na její jazykový obraz. Současná v jazyce ustálená představa lilie jako bílé květiny je výsledkem kulturního obrazu lilie tvořeného během věků. 'Bělost' je nepochybně nejdůležitějším rysem, který motivuje konotaci 'čistoty', 'panenství', 'nevinnosti' atd. Uvedení této motivace však dostatečně neo-zřejmuje důvody, kvůli kterým byly právě *lilii* připsány tyto vlastnosti a tak specifické kulturní funkce. Kdyby měl význam pouze rys 'bělosti', mohla by být *lilie* zastoupena názvem jiné květiny, v jehož sémantické struktuře je ustálen tento rys (např. *konwalia* – *konvalinka*). Místo toho však byly právě *lilii* připsány zmíněné vlastnosti, nebo jsou s ní přinejmenším spojeny v největším stupni. Musí tedy existovat další motivace, která způsobuje, že *lilie* je jedinečně „predisponována“ k tak kulturně důležité roli. Tyto důvody se skrývají v jiných rysech vzhledu *lilie*. V populárněvědné práci (W. Szydło a M. Szymkiewicz) je lilie charakterizována následujícím způsobem: „Rostlina dorůstající výšky 30–150 cm, s velkou rozmanitostí tvarů. Květy okázalé, ve tvaru kalicha nebo trubky, shromážděné po několika na tuhém, olistěném výhonku, bílé, žluté, oranžové, červené nebo růžové, u některých odrůd krásně vonící“ (Szydło – Szymkiewicz 1996, s. 98).

Lilii odlišuje od květin jak výška lodyhy, tak též velikost a množství jejich květů. Především tyto vlastnosti způsobují, že je květinou, která přitahuje pozornost. Z toho důvodu je také jednodušší povšimnout si bělosti jejich okvětních lístků než v případě jiných květin. Jestliže zároveň vezmeme v úvahu okázalost lilie, jsou důvody, kvůli kterým se jí v kultuře připisují tak specifické funkce, docela zřejmé.

Jazykový obraz daného předmětu je tedy složen ze soudů, které svědčí o tom, jak jazykové společenství vidí onen předmět v závislosti na vědeckém poznání, přesvědčení, systémech hodnocení atd. Tento obraz je v porovnání s vědeckým obrazem chudý, zjednodušený, protože jsou zde brány v úvahu ne všechny rysy předmětu, ale jen takové, které jsou důležité pro člověka. A zároveň je jazykový obraz bohatší než vědecký, neboť ho tvoří soudy, které jsou z vědeckého pohledu okrajové nebo nepodstatné.

Tyto rozdíly mají i jiné důsledky. Vědecký obraz, který přihlíží k objektivně potvrzeným vlastnostem předmětu, není svázaný s žádným konkrétním jazykem, právě naopak – je společný pro celé vědecké společenství. Zato jazykový obraz předmětu je obrazem ustáleným v konkrétním jazyce, protože vyrůstá z kultury dané jazykové společností. Tak silná souvislost jazyka a kultury by neměla překvapovat: jazyk je přece jedním z nejpodstatnějších elementů kultury.

Znamená však existence tak velkého množství rozdílů mezi JOS a obrazem ustáleným ve vědě, že spolu nemají nic společného, že se nemohou vzájemně ovlivňovat? Vylučuje např. přijetí filozofie zdravého rozumu, která je vlastní jazyku, už automaticky náhled vědecký, objektivní? Odpovědi na tyto otázky musejí být záporné, neboť oba obrazy na sobě nejsou zcela nezávislé. Zde jsou fragmenty dvou děl, ve kterých se objevila konfrontace jazykových představ s vědeckým typem racionality:

*święta cebula krewna zdechłej lilii
strip-tease przyzwoity zastania swym płaszczem*

(Jan Twardowski, *wiersz z dedykacją*, 1995, 353)⁹

*svatá cibule příbuzná zdechlé lilie
slušný strip-tease přikrývá svým pláštěm*

(Jan Twardowski, *wiersz z dedykacją*, 1995, 353)

⁹ JAN TWARDOWSKI: *nie przyszedłem pana nawracać*. Warszawa 1995.

*Namiętna ziemiolo!
Gdy wiosną miliony
Zalotnych kształtów
Rozrodzkiej tęsknoty
W słońcu ujawniasz –
Świat, kłamstwem szalony,
Zwie je „kwiatkami“
I stroi w nie trumny
Lub wieńczy nimi
Swoje smętne cnoty...
Rozgrzeszająca zmysły
symboliko
Kwiatnych organów,
Stupków i pylników!
Najodważniejsza
Plci apoteozo,
W różach, storczykach,
Liliach, tuberozach!
Bóg hold z was składa
Kochankom i matkom –
Człowiek – niewinnym
Dziwuje się „kwiatkom“
I czar poezji
W skrzętnie wzięwszy rękę,
Umniesza, święci,
Ośmiesza, przekręca...
– Namiętna ziemiolo...*

(Maria Pawlikowska-Jasnorzewska,
Namiętna ziemiolo!, 1974, I, 439)¹⁰

*Vášnivá země!
Když na jaře miliony
Koketních tvarů
Rozmnožovací touhy
V slunci odhalíš –
Svět, lži šilený,
Nazývá je „kvítky“
A odívá do nich rakve
Nebo jimi ovíjí
Své posmutnělé ctnosti...
K hříchu probouzející smysly
symboliko
Květních orgánů,
Pestíků a tyčinek!
Nejodvážnější
Apoteozo pohlaví,
V růžích, stavačích,
Liliích, tuberozách!
Bůh vámi skládá hold
Milenkám a matkám –
Člověk – nevinným
Diví se „kvítkům“
A kouzlo poezie
Vezme do příčinlivých rukou
Zmenšuje, posvěcuje,
Zesměšňuje, překrucuje...
– Vášnivá zemi...*

(Maria Pawlikowska-Jasnorzewska,
Namiętna ziemiolo!, 1974, I, 439)

V prvním z děl byla vytěžena podobnost mezi *lilią* (*lilii*) a *cebulą* (*cibulí*), podobnost, která je uživateli jazyka ignorována. Obvykle jediným rysem, který je spojuje, je příslušnost k nadřazené kategorii ROSTLINA. Protože *lilia* (*lilie*) je kategorizována jako *kwiat* (*květina*), a tedy jako rostlina,

¹⁰ MARIA PAWLIKOWSKA-JASNORZEWSKA: *Poezje*. Sv. 1–2. Warszawa 1974.

kerou člověk využívá hlavně na ozdobu, a na *cebule* (*cibuli*) se díváme z hlediska rysů její užitečnosti – výživnost, chuť –, je těžké najít jiné společné vlastnosti. A navíc, tak odlišná kategorizace může dokonce vytvořit bariéru ve spojení obou pojmenování. Věda si této podobnosti všímá a přijímá ji za objektivní, neboť není zatížena běžně rozšířenými kritérii dělení světa ani subjektivním, emocionálním vztahem k věcem. Twardowski přijímá běžný obraz světa a zároveň se odvolává na obraz vědecký. Tento úkon mu umožňuje získat spojovací vlastnost *lilie* a *cibule*, ukázat, že obě rostliny mají podobné podzemní orgány. Signálem, že se odvolává na vědecký typ racionality, je zde lexém *krewna* (*příbuzná*), který humorně navazuje na botanický termín *rodzina* (*čeleď*). Takovým způsobem Twardowski upozorňuje na fakt, že běžnost nemusí vylučovat vědeckou racionalitu, že jazykový obraz předmětu může zůstat obohacený prvky vědeckého poznání.

Trochu jinak vypadá konfrontace obou obrazů v druhém příkladu. Básnička se odvolává na vědecký způsob chápání slova *kwiat* (*květ*) ‘část rostliny sloužící k rozmnožování, produkování semen a ovoce’. Dokládají to užité vědecké termíny *organ*, *ślupek*, *pylnik* (*orgán*, *pestík*, *tyčinka*) i implikované funkce jejich designátů. Subjektivní, kulturně ustálené lidské hledisko evokují např. slova *Świat*, [...] / *Zwie je „kwiatkami“* / *I stroi w nie trumny* / *Lub wieńczy nimi* / *Swoje smętne cnoty* (Svět, [...] / *Nazývá je „kvítky“* / *A odívá do nich rakve* / *Nebo jimi ověňuje* / *Své posmutnělé ctnosti*). Propojení obou těchto obrazů vede k odmítnutí významů názvů květin a názvu *kwiat* (*květ*), jak jsou ustáleny v běžném jazyce. Již uvedení výrazu *kwiat* (*květ*) v uvozovkách napovídá, že lyrický subjekt se od JOS distancuje, neakceptuje soudy v něm obsažené, neboť „umniejszają“, „uświęcają“, „ośmieszają“ a „przekręcają“ – „zmenšují“, „posvěcují“, „zesměšňují“, „překrucují“ skutečné vlastnosti květin (např. *rozrodczą tęsknotę – rozmnożowaci touhu* zaměňuje člověk za symbol nevinosti). Lyrickému podmětu je bližší vědecký obraz – rysy, které jsou sémanticky podminěny způsoby, jak se květiny rozmnožují (např. ‘rozmnožuje se pohlavně’, ‘vnější orgány produkují semena’), jsou vnímány jako ty, které odrážejí skutečný obraz květin. Ovšem jimi motivované konotace ‘vášnivosti’, ‘koketnosti’ již prozrazují antropocentrický přístup subjektu. Vědecké poznání se tu tedy stalo oporou pro představy, které modifikují JOS (protože za podstatné prvky byly uznány rysy obyčejně užívateli jazyka ignorované), ale které jsou stejně subjektivní. V tomto případě umožnilo uvedení vědeckého způsobu poznání básničky (kromě pouká-

zání na fakt, že může rozšířit, obohatit a modifikovat jazykové představy předmětů) vzbudit naši nedůvěru vůči vizi skutečnosti, kterou nám podsovává jazyk. Obvykle si totiž neuvědomujeme, že jazyk je určitým filtrem, kterým se díváme na svět. Interpretace obsažené v jazyce považujeme za věci přirozené, samozřejmé, jediné možné. Chceme-li ale dosáhnout podstaty předmětů, musíme si především uvědomit omezení, která nám jazyk vnucuje.

Oba příklady ilustrují vliv vědeckého hlediska na JOS. Možná je ovšem i opačná situace. To, jak JOS ovlivňuje vědecký obraz, lze nejlépe ukázat na populárněvědných textech. Jak jsem již zmiňovala na začátku, ve vědě *kwiat* (*květ*) znamená pouze orgán rostliny sloužící k rozmnožování, není ovšem, jako tomu je v jazyce, názvem kategorie rostlin. Ale v populárněvědných pracích lze velmi často narazit na lexém *kwiat* (*květ*) užitý jako název kategorie. Exponují ho již tituly: *Popularne kwiaty ogrodowe* (*Populární zahradní květiny*), *Kwiaty na działce* (*Květiny na zahrádce*), *Lilia – najpiękniejszy kwiat* (*Lilie – nejkrásnější květina*). Také popisy designátů užívané v těchto pracích se přibližují k popisům jazykovým; objevuje se např. pro běžný jazyk typické hodnocení a popis se koncentruje na ty rysy, které jsou důležité pro člověka, srov. *kwiaty (...) pięknie pachnące* (*květy, květiny ... krásně vonící*), *kwiaty okazałe* (*květy, květiny okazałe, nápadné*), *kwiaty są małoefektywne* (*květy, květiny jsou málo efektivní*) (Szydło–Szymkiewicz 1996, s. 96, 98 a 73).

Oba tyto obrazy tedy na sobě nejsou zcela nezávislé. Na jedné straně vědecký způsob vidění skutečnosti může ovlivňovat JOS, může ho obohacovat, modifikovat atd. Na druhé straně některé elementy obrazu ustáleného v běžném jazyce mohou být akceptovány na půdě vědy. Je ale na místě uvést, že v tomto druhém případě je množství zahrnovaných složek JOS rozhodně menší. Je důležité také zdůraznit, že: „Stupeň vzdálenosti mezi vědeckým a běžným obrazem světa může být různý v závislosti na úrovni vědomostí uživatelů jazyka a na jejich profesionální orientaci ve světě, rozhodně je však možné potvrdit, že tyto dva obrazy světa se váží k dvěma různým perspektivám vnímání skutečnosti“ (Tokarski 1993, s. 339).¹¹

¹¹ Ze dvou pohledů na téma závislosti mezi věděním běžným a vědeckým – kontinualismem a diskontinualismem (viz HOŁÓWKA 1986, s. 54) – se část jazykovědců dnes blíží k druhému z nich (což neznamená, že jej přijímá bez výhrad), uznávajícimu, že „Myšlení vlastní vědě, to je myšlení běžné uvedené do systému; dochází tu pouze k rozdílu ve stupni, a ne k rozdílu v kvalitě“ (HOŁÓWKA 1986, s. 54).

Poukázala jsem pouze na část problémů, které je dobré vzít v úvahu při analýze jazykového obrazu květin. Nešlo mi totiž o vyčerpání celé problematiky, ale o vytyčení určitých směrů analýzy, těch, které se výrazně rýsují na pozadí vědeckého obrazu. Všechny uvedené rozdíly mezi obrazem květin ustáleným v jazyce a způsobem pojetí tohoto fragmentu skutečnosti ve vědě mají svůj zdroj v různých cílech, které si oba obrazy stanovují. JOS slouží k modelování skutečnosti, má být systémem lidského poznávání, nebo – jak to popsal Sapir – „průvodcem po skutečnosti“. Proto se zde rozlišují jevy, věci a jejich rysy, které jsou důležité pro dané společenství. Naproti tomu vědecký obraz se snaží o maximální přesnost a objektivitu. Je utvářen na základě vztahu ke skutečnosti, má za cíl její co nevěrnější zobrazení. Tyto odlišné předpoklady nevylučují interferenci mezi oběma obrazy; způsobují ovšem, že je jevem dost omezeným.

Literatura

- ANUSIEWICZ, J.: Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku. In: J. Bartmiński (ed.): *Językowy obraz świata*. Lublin 1990.
- BARTMIŃSKI, J.: Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata. In: J. Bartmiński (ed.): *Językowy obraz świata*. Lublin 1990.
- O profilowaniu i profilach raz jeszcze. In: J. Bartmiński – R. Tokarski (eds.): *O definicjach i definiowaniu*. Lublin 1993.
- BARTMIŃSKI, J. – TOKARSKI, R.: Definicja semantyczna: czego i dla kogo? In: J. Bartmiński – R. Tokarski (eds.): *O definicjach i definiowaniu*. Lublin 1993.
- CUYCKENS, H.: *Towards a Non-Unified Theory of Word Meaning*. Chicago 1984.
- FORSTNER, D. OSB: *Świat symboliki chrześcijańskiej*. Překlad a zpracování W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński. Warszawa 1990.
- GRZEGORCZYKOWA, R.: Teoretyczne i metodologické problémy semantyki w perspektywie tzw. kognitywnej teorii języka. In: R. Grzegorzycowa – Z. Zaron (eds.): *Studia semantyczne*. Warszawa 1993.
- Filozofické aspekty kategorizacji. In: R. Grzegorzycowa – A. Pajdzińska (eds.): *Językowa kategorizacja świata*. Lublin 1996.
- HERDER: *Leksykon symboli*. Herder. Zprac. M. Oestreicher-Mollwo, překlad J. Prokopiuk. Warszawa 1992.
- HOLÓWKA, T.: *Myślenie potoczne. Heterogeniczność zdrowego rozsądku*. Warszawa 1986.
- KOPALIŃSKI, W.: *Słownik symboli*. Warszawa 1991.
- LAKOFF, G.: *Cognitive Semantics. Quaderni di studi semiotici*. Maggio-dicembre, 1987, VS 44/45.
- LURKER, M.: *Słownik obrazów i symboli religijnych*. Poznań 1989.
- *Przestanie symboli*. Warszawa 1998.
- MARODY, M.: *Technologie umysłu. Językowe determinanty wiedzy potocznej i ludzkiego działania*. Warszawa 1987.
- MAĆKIEWICZ, J.: Świat widziany poprzez język. *Gdańskie Zeszyty Humanistyczne*, 30, 1988.
- *Kategorizacja a językowy obraz świata*. In: J. Bartmiński (ed.): *Językowy obraz świata*. Lublin 1990.
- *Nienaukowy i naukowy obraz morza. Na przykładzie języka polskiego i angielskiego*. Gdańsk 1991.
- Od chaosu do porządku, czyli o pewnym typie kategorii naukowych. In: R. Grzegorzycowa – A. Pajdzińska (eds.): *Językowa kategorizacja świata*. Lublin 1996.
- MERVIS, C. B. – ROSCH, E.: Categorization of Natural Object. *Annual Review of Psychology* 1981.
- PAJDIŃSKA, A. – TOKARSKI, R.: Językowy obraz świata – konwencja i kreacja. *Pamiętnik Literacki*, 1996, 4.
- SZAFER, W. – KULCZYŃSKI, S. – PAWŁOWSKI, B.: *Rośliny polskie*. Warszawa 1986.
- SAPIR, E.: *Kultura, język, osobowość. Wybrane eseje*. Překlad B. Stanosz, R. Zimand, úvod A. Wierzbicka. Warszawa 1978.
- SZYDŁO, W. – SZYMKIEWICZ, M.: *Popularne kwiaty ogrodowe*. Warszawa 1996.
- TAYLOR, J. R.: *Kategorizacja w języku: prototypy w teorii językoznawczej*. Přel. A. Skucińska. Kraków 2001.
- TOKARSKI, R.: Słownictwo jako interpretacja świata. In: J. Bartmiński (ed.): *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Sv. 2: Współczesny język polski*. Wrocław 1993.
- WHORF, B. L.: *Język, myśl i rzeczywistość*. Přel. T. Hołowka. Warszawa 1982.

Překlad z polštiny Veronika Forková

Co je potřeba vzít v úvahu při analýze poetické metafory (na příkladu metafor s adjektivem *cierpki – trpký*)?¹

Aneta Wysocka

V několika básních známé polské básničky 20. století Haliny Poświatowské, píšíci hlavně erotické básně, se vyskytuje metafora *cierpkiego smaku (trpké chuti)*. Její užití v kontextu šťastné lásky – a právě tam se objevuje toto obrazné vyjádření – je dost překvapující. Odchyluje se od obvyklých způsobů, jakými hovoříme o prožitcích a emocích spojených s milováním. V tomto článku se pokusíme stanovit, jaké významy nese metafora *cierpkiego smaku (trpké chuti)*. Budeme proto analyzovat vztahy mezi poetickými a běžnými způsoby mluvení o pocitech; pokud to nepostačí, sáhneme do mimojazykových dokladů ovlivňujících sémantiku lyrických děl.

V běžném jazyce mají pocity (přinejmenším některé) samozřejmě své názvy, např. *miłość, tęsknota, złość, radość (láska, stesk, zlost, radost)*, ale stejně často hovoříme o tom, co cítíme, pomocí metafor (tato problematika byla v jazykovědné literatuře mnohokrát řešena, zvláště od doby publikace prací G. Lakoffa a M. Johnsona, a byla nahlížena z rozmanitých perspektiv). Tyto metafory, s relativně stabilní formou, tedy metafory lexikalizované, se obvykle odvolávají na něco konkrétnějšího, než jsou pocity, na něco „hmatatelného“ – jako by ve shodě s nepsaným pravidlem, že to, co je těžší k pochopení, se má ukazovat v kategoriích, jejichž obsah si lze lépe představit. Jinými slovy: dominantními zdroji metafor nazývajících emocionální stavy jsou často fyzické jevy. Patří k nim smyslové vjemy – zrakové, sluchové, dotykové, chuťové či čichové. Takovým typem vjemu je právě i *cierpkosc (trpkost)*.

Již před více než třiceti lety si Anna Wierzbicka v populární knížce s vědeckým názvem *Kocha, lubi, szanuje... (Miluje, má rád, váží si...)* položila otázku týkající se sémantiky a funkce takových metafor: „‘Slodkie wspomnienia.’ ‘Gorzkie łzy.’ ‘Było mi gorzko.’ ‘Och, jak mi słodko.’ (Sladké vzpomínky; hořké slzy; bylo mi hořko; ach, jak je mi sladce.) [...] Všechna ta srovnání se smyslovými prožitky – všechna ona ‘slodko’,

¹ Práci na textu mi usnadnilo stipendium získané v rámci profesorského subsidia nadace Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej.

‘gorzko’, ‘lekko’, ‘ciężko’, ‘gorąco’, ‘zimno’ (sladce; hořce; lehkø; těžko; horko; zima)... Jakým způsobem nám ve skutečnosti pomáhají při popisování pocitů? Co a jak znamenají?“ (Wierzbicka 1971, s. 126). Odpověď na tyto otázky se snažila získat analýzou jazykových metafor a jejich užití ilustrovala literárními texty vybranými z těch nejpopulárnějších (např. básně Leopolda Staffa, *Vojna a mír* L. N. Tolstého, romány Henryka Sienkiewicze).

Do své práce Anna Wierzbicka zahrnuje řadu zajímavých postřehů o tom, co mohou znamenat metafory *słodyczy* a *goryczy* (sladkosti a hořkosti) a jak se užívají. Nepsala přímo o *cierpkiej* (trpké) chuti, ale přesto mohou její zjištění přiblížit význam obrazných vyjádření, která nás zajímají. Uvedeme větší fragment ze závěrů badatelky: „‘Słodko’ (sladce) je téměř tolik, co ‘przyjemnie’ (příjemně). A téměř tolik, co ‘miło’ (mile). [...] ‘Słodki’ (sladký) je [však] trochu víc než ‘miły’ (milý) nebo ‘przyjemny’ (příjemný). V tom slově je jakoby nějaké pohroužení se, jakási hra smyslových a duchovních prožitků. ‘Gorycz’ (hořkost) je čímsi blížkým pocitům nepříjemným, bolestným. A přece – ne všechno, co je nepříjemné, – je hořké. A dokonce ne všechno, co je bolestné, bychom pojmenovali jako ‘gorzkie’ (hořké), i když slovo ‘przykre’ (bolestné, zarmucující) se tu zdá více odpovídat než ‘nieprzyjemne’ (nepříjemné). Zajímalo by mě proč. Zarmoucení nás asi více potkává především (nebo pouze?) ze strany lidí. [...] určitě nemluvíme o ‘goryczy swędzenia’ (hořkosti svědění) ani o ‘gorzkiej pogodzie’ (hořkém počasí), ačkoli hovoříme o ‘nieprzyjemnym swędzeniu’ (nepříjemném svědění) nebo ‘nieprzyjemnej pogodzie’ (nepříjemném počasí). ‘Gorzkie’ (hořká) jsou především zklamání. ‘Gorycz rozczarowania’ (hořkost rozčarování). Kdo ví, zda není inherentním rysem tohoto pocitu, který nazýváme ‘gorzkim’ (hořkým), že přichází místo očekávané sladkosti? Místo očekávaného dobra, příjemnosti, radosti. Když nás nepotká očekávaná příjemnost, prožíváme rozčarování. Když nás místo očekávané příjemnosti potká zármutek (neboli nepříjemnost způsobená lidmi), je nám hořko. Možná je to tak? [...] Za ‘słodkie chwile’ (sladké chvíle) jsme asi také nejčastěji vděční jiným lidem. Mluví se, pravda, také o ‘słodyczy’ nějakého tichého letního večeru – tzn. o nějaké situaci v přírodě, která způsobuje zážitky sladkosti v lidském srdci, rovněž v srdci osamělého člověka. ‘Słodycz wieczoru’ (sladkost večera). Copak to není pocit jakoby čísi milující přítomnosti? Tzn. pocit, který připomíná pocit způsobený přítomností někoho, kdo nás miluje? Nebo koho my milujeme? Je také v ‘słodyczy’ (sladkosti) cosi jako prožitek štěstí [...] Nebo prožitek

lásky. Nebo předzvěst lásky. ‘Słodka’ (sladká) je přece jedním z nejuniverzálnějších jmen, jaká dává láska (‘my sweet’, ‘sweetheart’, ‘honey’, ‘moja słodka’, ‘Dulcinea’ itp.) [...] Něco přece je v těch všech ‘słodkich ustach’ (sladkých ústech), w ‘słodyczy pocałunków’ (v sladkosti polibků). Jestliže by se chtělo o nějakém pocitu říci, že je ‘słodki’ (sladký), to snad především o tom, který doprovází lásku. Ale kromě samotné lásky je asi důležitý i onen bezprostřední kontakt. ‘Słodkim smakiem’ (sladkou chutí) nazýváme takovou chuť, která vzniká v kontaktu našeho patra² s něčím chuťově připomínajícím cukr nebo med. Možná ‘słodkim uczuciem’ (sladkým pocitem) nazýváme takový pocit, který v nás obvykle vzniká, když jsme spojeni (jsme jakoby něčím jedním) s tím, co milujeme?“ (Wierzbicka 1971, s. 127–129).

V lyrice Haliny Poświatowské je tomu ovšem jinak. Mluví-li básnířka o *spojení* s milovaným, neužívá v zásadě metaforu sladkosti. A jestliže již tak činí, „neutralizuje“ *słodycz* (sladkost) jinou chutí, *gorzką* nebo *cierpką* (hořkou nebo trpkou),³ jako v následujících fragmentech básní:

pod czerwonym swetrem: dojrzały w ciepłe ogrodu jak dwie ciężkie jabłonie chyłą się w nastawione dłonie płyną

mają smak rozgryzionych poziomek malinowo – pachną – cierpko słodyczą dławią rozkoszą dławią cierpką...

pod červeným svetrem: dožrály v teple zahrady jako dvě těžké jabloně sklánějí se do nastavených dlaní tečou

mají chuť rozkousaných lesních jahod malinové – voní – trpce sladkostí dusí

² Projevují se zde jazykové vědomosti, neboť z biologického hlediska je hlavním orgánem, který přijímá chuťové vjemy, jazyk.

³ Sladkost, která je synonymem příjemnosti, bývá „neutralizována“ také ve spojení s bolestí, např. častá metafora této lyriky – včela dávající med (což je prototyp *sladkosti*), ale také včela, která bodá.

rozkoší dusí
trpkou...

(Poświatowska 2002, s. 539)

Scheila – masz brunatne ramiona
cieple
oplatające jak węże
szyję kochanka
Scheila – masz wargi
na których siadają pszczoły
złote chrabąszcze brzękiem
opowiadają o ich cierpkiej
słodocy...

Scheilo – masz snědé paže
teplé
obtáčející jako hadi
krk milence
Scheilo – masz rty
na kterých sedají včely
zlatí chrousti bzučením
vyprávějí o jejich trpké
sladkosti...

(Poświatowska 2002, s. 16)

Proč *słodycz* (*sladkost*) básnířce nestačí k popsání příjemných pocitů spojených s láskou? Co chce vyjádřit? Jakého efektu chce dosáhnout?

Při hledání odpovědi na tyto otázky nám pomůže analýza lexikálního materiálu ze slovníků polštiny. Odhaluje totiž dodatečné konotace *słodyczy* (*sladkosti*), ke kterým Wierzbicka nepřihlíží. K těmto konotacím patří vlídnost, jemnost, harmonie, něžnost a laskavost. *Mały słownik języka polskiego* udává, že *słodycz* (*sladkost*) je 'vlastnost charakterů, povah mírných, jemných, subtilních'; ve vztahu ke zvuku znamená klidné, harmonické znění bez skřípotu, bez ostrých tónů. V *Innym słowniku języka polskiego PWN* čteme: „... 'słodycz' (sladkost) vůní nebo zvuků je takovou jejich vlastností, která způsobuje, že je vnímáme jako jemné a milé; 'słodycz'

(sladkost), to je čísi něžnost, vlídnost a laskavost: 'popatrzyła w jego oczy ze słodyczą' (podívala se mu sladce do očí), 'niewiasty obdarzone słodyczą charakteru' (ženy obdařené sladkým charakterem); 'słodka osoba' (sladká osoba) je taková, která je vždy laskavá, má vlídný charakter: 'słodka starszka' (sladká stařenka).⁴

Jinými konotacemi *słodyczy* (*sladkosti*), které naopak nesou negativní hodnocení, jsou nasládlost a banálnost. Tyto představy se přibližují základu sémantického derivátu, ve kterém se realizuje zásada, že každá přemíra – dokonce přemíra sladkého – je špatná; míníme jím označení *przesłodzony* (*przeslazený*) 'sentimentální, zbavený pikanterie, naivní'. Ale nejen tento derivát dokazuje přítomnost konotací nasládlosti a banálnosti. Lexikografové uvádějí také informaci, že jako sladké označujeme to, co se 'občas zdá být nasládlé a banální', a též že sladká vůně bývá nasládlá a omamná. Konotace nasládlosti a banálnosti se ukazují také v negativně hodnotících výrazech *słodka idiotka*, *słodka laleczka* (*sladká idiotka*; *sladká panenka*), které označují ženy, jež 'předstírají, že jsou hloupé' (nebo dokonce nepředstírají, jen postupují ve shodě se svou povahou), a chovají se příliš koketně⁵ (tyto konotace se také drží k metaforickému označení *cukierkowy* (*bonbónkový*), které je významově velmi blízké, ale působí mnohem méně pozitivně než *słodki* – *sladký*).

Negativní hodnocení s sebou nese také jiná konotace *słodyczy* (*sladkosti*), jmenovitě neupřímnost. Objevuje se ve výrazech *słodkie słówka*, *słodkie oczy*, *słodkie miny* (*sladká slovíčka*; *sladké oči*; *sladké* (výrazy) *obličejy*), které se vztahují k předstírané, falešné sympatii, za kterou se schovávají zcela opačné pocity. Ze slovníků se také dovidáme, že metafora *słodkiej* (*sladké*) *chuti* je často užívána ironicky.

Výše uvedený soupis konotací *słodyczy* (*sladkosti*) nám umožňuje zformulovat vysvětlující hypotézy, proč láska u Haliny Poświatowské není (pouze) *słodka* (*sladká*). Je možné, že vyhýbání se tomuto standardnímu označení je způsobeno tím, že *słodycz* (*sladkost*) se spojuje s laskavostí,

⁴ Zajímavý je výběr příkladů. Je cenné si povšimnout, že osoby, kterým se přiznává *sladkost*, jsou ženy. Jedná se jen o náhodu? Intuice nám napovídá, že pozitivně hodnotící označení *słodki* (*sladký*) se lépe hodí k ženám (nebo k dětem) než k mužům. Není vyloučeno, že to má souvislost s konotacemi mírnosti, něžnosti a laskavosti, s rysy, které zaujímají významné místo v jazykově-kulturním obrazu *kobiecości* (*ženskosti*).

⁵ Je cenné si povšimnout, že tyto výrazy nemají své „mužské“ protějšky, což je dalším argumentem pro „ženský charakter“ *słodyczy* (*sladkosti*).

jemností, harmonií a někdy i s nasládlostí, banálností nebo dokonce s neupřímností. Poslední tři konotace jsou rozhodně negativní, ale dokonce i rysy uvedené na začátku nemohou být kladné, pokud hovoříme o emoci, jejíž hodnotou je cosi zcela jiného, řekněme – intenzivnost a dynamika.

Jestliže jsme už zjistili předpoklady, které umožňují domýšlet se, proč *miłość (láska)* není *słodka (sladká)*, nebo není výhradně *słodka (sladká)*, pokusme se stanovit, proč se s ní spojuje *cierpkość (trpkost)*. Na začátek prozkoumejme, jaké významové komponenty slova *cierpki (trpký)* lze vyabstrahovat ze slovníkového materiálu.

Slovníky uvádějí, že *cierpka (trpká)* chuť je blízká *gorzkiej (hořké)* a *kwaśnej (kyselé)*; *trochę gorzki i kwaśny (trochu hořký a kyselý)* (*Inny słownik języka polskiego*). Za její prototyp je považována chuť nezralého ovoce, speciálně jablek. Ve slovníkových příkladech se objevují i jiné objekty, které chutnají nebo voní trpce; především to jsou různé druhy rostlin a rostlinných produktů: *piliśmy cierpkie wino, cierpki smak aronii, sok był mętny i smakował cierpko, cierpkawy zapach kwietniowej wierzby, rozkrojony w pół chleb zapachniał cierpkawo, cierpki zapach zgniecionej trawy, jesienią ziemia pachnie cierpko i czerstwo (pili jsme trpké víno; trpká chuť aronie; džus byl kalný a chutnal trpce; natrpklá vůně dubnové vrby; chléb rozkrojený na polovinu natrpkle zvoněl; trpká vůně rozemnuté trávy; na podzim zem voní trpce a svěžestí)*.⁶

⁶ Také v poezii Haliny Poświatowské je trpká chuť přiznávána právě rostlinám:

Trawa cierpkim wąskim kształtem opowiada o moich oczach...

(*tráva trpkým úzkým tvarem vypráví o mých*

očích) [oči jsou zelené] (s. 76);

jestem dla ciebie czuła

jak dla pszczoł

cierpki zapach kwiatu

(*jsem vůči tobě něžná*

jako vůči včelám

trpká vůně květiny) (s. 40);

pachniesz cierpko

jak rozrtarty liść akacji

(*voníš trpce*

jako rozemnutý list akácie) (s. 104).

Dodatečné informace o sémantice slova *cierpki (trpký)* poskytuje etymologie. Bańkowského slovník (2000) uvádí, že *cierpki (trpký)* obsahuje starý kořen znamenající víceméně to, co současné sloveso *cierpnąć (trnout)* ‘dřevěnět, být zdřevěnělý, tuhý’ (ostatně podle Bańkowského je původ slova *cierpieć (trpět)* tentýž). Každodenní zkušenost potvrzuje, že požívání trpkých věcí doprovází pocit, jakým je právě dřevěnění jazyka a vnitřku úst. Přestože sémantický vývoj směrem ke slovesu *cierpieć (trpět)* by vedl k tvrzení, že ono dřevěnění je nepříjemný zážitek, je těžké zhodnotit, zda tomu tak skutečně je. S podobnými pocity se totiž setkáváme u ostrých, pikantních pokrmů, které mají mnoho příznivců.⁷

Před tím, než přejdeme k analýze jazykových metafor, jejichž dominantním zdrojem je *cierpka (trpká)* chuť, vraťme se ještě na chvíli k úvahám Anny Wierzbické. Zamysleme se nad tím, co píše o dvou základních chutích, které – podle lexikografů – spoluvytvářejí prožitek *cierpkości (trpkosti)* nebo ho připomínají, tedy o *gorzkiej* a *kwaśnej (hořké a kyselé)* chuti. Z jejího textu vyplývá, že jedinými chutěmi, které jsou využívány v metaforách pocitů, jsou *słodycz* i *gorycz (sladkost a hořkost)*: ‘gorycz’ (hořkost) = pocit připomínající hořkou chuť; ‘było mi gorzko’ (bylo mi hořko) = to, co jsem pocítil, mi připomnělo hořkou chuť; ‘było mi słodko’ (bylo mi sladce) = to, co jsem pocítil, mi připomnělo sladkou chuť. [...] Ale je možné říci: ‘było mi kwaśno’ (bylo mi kysele)? Nebo: ‘było mi słono’ (bylo mi slané)? A proč ne? Proč pocity mohou připomínat sladkou či hořkou chuť, ale ne – chuť kyselou nebo slanou?’ (Wierzbicka 1971, s. 126–127). Autorka podle mě ne zcela oprávněně kyselou chuť vylučuje, i když motivace jejího výběru jsou dost čitelné. Předložený argument, že v jazyce existují obraty *było mi słodko (bylo mi sladce)* či *było mi gorzko (bylo mi hořko)*, ale nejsou v něm obraty *było mi kwaśno (bylo mi kysele)* či *było mi słono (bylo mi slané)*, lze přetvořit v tvrzení, že o vlastních pocitech běžně mluvíme pouze v kategoriích *gorzkiej* nebo *kwaśnej (hořké nebo kyselé)* chuti. Zhruba řečeno to může být pravda, s určitými výhradami, ale o tom ještě níže. Avšak o emocích jiných lidí, takových, na které usuzujeme na základě lidského chování, tónu hlasu, mimiky atd., můžeme mluvit s odvoláním právě na *kwaśną (kyselou)*

⁷ V jazykovém obrazu světa slovo *pikanterie* může nést jak pozitivní konotace, tak také hodnocení negativní. Doroszewského slovník ji definuje jako ‘vtipnou jízlivost, jedovatou aluzi, drastičnost, nevhodnost (ve vztahu ke vtipu; o nevhodném vtipu se říká také *pieprzny (peprný)*’. Výraz *pikantny (pikantní)* vysvětluje slovník jako ‘nevhodný, drastický’, ale též ‘povzbuzující zvědavost’.

chut'. Dokládá to několik frazémů. Mj. *kwaśna mina* (*kyselý obličej*) 'výraz vyjadřující nespokojenost'. Nespokojené osoby se buď *uśmiechają kwaśno* (*usmívají kyselé*) a skrývají emoce, které se jim i tak rýsují v obličejí, nebo se nesnaží nic skrývat a jsou zkrátka *skwaszone* (*nakvašené*). Tyto metafory (a možná všechny metafory kyselé chuti) se pravděpodobně zakládají na spojení grimasy nespokojenosti s výrazem tváře osoby, která jí něco kyselého a křiví ústa. Jiným ustáleným výrazem jsou *kwaśne uwagi* (*kyselé poznámky*) 'poznámky adresátovi nepříjemné, vyjadřující nespokojenost'. Mluví se také o *kwaśnym humorze* a *kwaśnym nastroju* (*kyselé náladě*), tj. o 'špatné náladě'; (lze asi též o sobě říci: *Jestem w kwaśnym humorze* (*Mám kyselou, špatnou náladu*)). Také významový derivát *kwasy* (*kyselosti, roztrpčení*) 'hádky, námitky, nepochopení' se vztahuje k negativním emocím, které vznikají ve vztazích s jinými. Shrňme-li: metafora *kwaśnej* (*kyselé*) chuti je, abychom tak řekli, specializována na pojmenování negativních pocitů: nespokojenosti a zloby.

Cierpki (*trpký*) je doslovně asi méně nepříjemný než „čistá“ *kwaśność* nebo *gorycz* (*kyselost* nebo *hořkost*). Na kyselé víno by měl chuť jen málokdo, a to už ani nepřipomínáme hořký pokrm nebo nápoj,⁸ ale mnozí by si neodrekli trpké víno. V polské frazeologii se však s *cierpką* (*trpkou*) chutí ustálila výlučně negativní spojení, ostatně podobně jako s chutí *kwaśną* a *gorzką* (*kyselou* a *hořkou*). Říkáme např., že *ktos jest dla nas cierpki* (*někdo je pro nás trpký*), když je vůči nám hrubý (znovu metafora), nepříjemný nebo dokonce jízlivý. Také výrazy *cierpka mina*, *cierpki ton* či obrat *uśmiechać się cierpko* (*trpký obličej; trpký tón; trpce se usmívat*) označují chování smutných nebo nespokojených lidí. Frazémy typu *cierpkie doświczenia*, *cierpkie przeżycia*, *cierpkie wspomnienia* (*trpké zkušenosti; trpké zážitky; trpké vzpomínky*) se také vztahují k takovým zkušenostem, zážitkům nebo vzpomínkám, které nám jsou nemilé nebo nás bolí. Všimněme si ale, že označení *cierpki* (*trpký*) může být užito jak tehdy, když mluvíme o cizích pocitech, tak také když se přiznáváme k vlastním. Z tohoto hlediska připomíná užití slova *gorycz* (*hořkost*). *Kwaśny* (*kyselý*) spíš označuje emoce našich bližních.

⁸ Pouze *goryczka* (*nahořklost*), tj. lehká hořkost, bývá ceněna. *Gorzkość* (*hořkost*) nápojů a pokrmů vítána není. Výjimku může tvořit vodka a káva, i když – co se týče vodky – tradiční polský svatební přípitek obsahuje předpoklad, že hořká vodka není dobrá. Zní: *Hořká vodka, hořká vodka, nebudeme pít...* a je pobídkou, aby se novomanželé políbili, neboť polibek *osładí* hořký nápoj.

V poezii Haliny Poświatowské panuje jiná situace než v běžně užívané polštině. Provedme z tohoto zorného úhlu analýzu jedné její známé básně:

*ile razy można umrzeć z miłości
pierwszy raz to był gorzki smak ziemi
gorzki smak
cierpki kwiat
goździk czerwony pałacy
drugi raz – tylko smak przestrzeni
biały smak
chłodny wiatr
odzew kół głucho dudniący
trzeci raz czwarty raz piąty raz
umierałam z rutyną mniej wzniośle
cztery ściany pokoju na wznak
a nade mną twój profil ostry*

*kolikrát je možné umřít z lásky
poprvé to byla hořká chuť země
hořká chuť
trpký květ
červený palčivý karafiát
podruhé – pouze chuť prostoru
bílá chuť
chladný vítr
ozvěna kol hluše dunící
potřetí počtvrté popáté
umírala jsem s rutinou méně vznešeně
čtyři stěny pokoje na znak
a nade mnou tvůj ostrý profil*

(Poświatowska 2002, s. 464)

Není těžké se domyslet, o čem je báseň. Dva poslední verše čitelně napovídají, že se mluví o sexuální rozkoši (zavřený, intimní prostor pokoje, dva lidé, pozice těl jsou postačujícími ukazateli). Tato příjemnost je prožívána lyrickou hrdinkou různě, v závislosti na tom, zda prožívá tento stav poprvé, podruhé nebo již poněkolikáté.

V počátečním verši všechny její prožitky získaly společné, přenesené označení *umírání z lásky*. Ztotožnění sexuálních zážitků s hraniční situací, jakou je smrt, slouží k tomu, aby se ukázala jejich intenzita a ohromný vliv na „já“⁹ (copak je možné prožívat něco víc než vlastní smrt?). Kromě toho je první verš určitou hrou se čtenářem, který – seznámen s literárními příklady smrti hrdinů kvůli nešťastné lásce – může být zaskočen, že lze z toho důvodu umřít několikrát.

Navazující verše odlišují charakter prožitků v závislosti na tom, zda jsou prožívány poprvé, nebo opakovaně. Nás bude zajímat *pierwszy raz* (poprvé) a emoce nazvaná *gorzki smak / cierpki kwiat / goździk czerwony palący* (hořká chuť / trpký květ / červený palčivý karafiát). Co se ukrývá pod touto vystavěnou metaforou? Interpretaci začneme od přeneseně užitých adjektiv *czerwony* a *palący* (červený a palčivý). Obě vyvolávají v mysli představu *ognia* (ohně) a ten je v polštině patrně nejrozšířeněji užívanou metaforou intenzivních pocitů. Označuje to, co je prudké, dynamické, emocionální; to, co podněcuje a co nelze ovládnout. Ale oheň zároveň pálí, hoří, tedy způsobuje bolest. Tato jeho vlastnost může utvářet společný jmenovatel pro čtyři přeneseně užitě výrazy *gorzki, cierpki, czerwony, palący* (hořký, trpký, červený, palčivý). Tyto metafory nejspíš odkazují na bolest, která doprovází extázi. K takovému čtení také může přimět biografie básničky, osoby s vážnou srdeční vadou, jejíž nemoc se zesilovala vlivem všech silných prožitků.

Lze si též vybrat „anatomickou“ verzi a vidět v analyzovaném fragmentu popis toho, co se latinsky nazývá *deflorace*. Toto slovo ovšem navazuje na květinu – a pojem květiny se v básni objevuje dokonce dvakrát (*goździk* (karafiát): tato květina – *goździk* (karafiát), k tomu *červený*, což jistě také není náhoda).

Je čas na shrnutí a na zodpovězení otázky obsažené v titulu. Přeformulujme ji: Co jsme vzali v úvahu, abychom interpretovali poetickou metaforu *cierpkości* (trpkosti)?

Jako „materiálový základ“ jsme pro analýzu užili slovníkový materiál z oblasti obecně užívané polštiny a též vybraná kulturní fakta i běžné

⁹ Poukazování na blízkost zážitků doprovázejících fyzickou lásku a smrt má svůj původ již ve starověku. Éros, Thanatos – a jejich spřízněnost, exponovaná Sigmundem Freudem, působí znepokojivě reálně, jestliže se na ně díváme prizmatem básničky, pro kterou každý intenzivní fyzický či emocionální prožitek znamenal smrtelnou hrozbu.

zkušenosti; kromě toho jsme přihlédlí k vlastnostem poetického idiolektu a k specifickým životu básničky.

Pokud jde o proceduru zkoumání, v prvním kroku jsme stanovili, že metafory *cierpkiego smaku* (trpké chuti), které nás zajímají, se vztahují k lásce. Během druhého kroku jsme analyzovali způsoby mluvení o lásce v chuťových kategoriích typické pro polštinu. Ukázalo se, že chuť šťastné lásky je *stodycz* (sladkost). Pokusili jsme se tedy stanovit, jaké aspekty tohoto pocitu metafora *stodyczy* (sladkosti) exponuje a jaké pomíjí. Potom jsme hledali sémantické komponenty *cierpkości* (trpkosti), abychom zjistili, jaké významy může metafora *cierpkiego smaku* (trpké chuti) nést a jaké jiné rozměry milostných prožitků je schopna získat. Zformulovali jsme hypotézu, že *cierpkie* (trpké) prožitky jsou excitující, podněcující, i když se mohou spojovat s bolestí, zatímco milostná *stodycz* (sladkost) bývá banální, mdlá a nijaká. Seznam interpretačních hypotéz však zůstává otevřený, neboť máme co do činění s uměleckou tvorbou, která se vymyká jednoznačným kvalifikacím.

Literatura

- BAŃKO, M. (ed.): *Imny słownik języka polskiego*. Warszawa 2000.
BAŃKOWSKI, A.: *Etymologiczny słownik języka polskiego*. Sv. 1. Warszawa 2000.
DOROSZEWSKI, W. (ed.): *Słownik języka polskiego*. Warszawa 1958–1969.
POŚWIATOWSKA, H.: *Wszystkie wiersze*. Kraków, Wydawnictwo Literackie 2002.
SOBOL, E. (ed.): *Mały słownik języka polskiego*. Warszawa 1996.
WIERZBICKA, A.: *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*. Warszawa 1971.

Překlad z polštiny Veronika Forková

Titul tohoto příspěvku může překvapit: uvedená kombinace předjímá srovnávání nerovnocenných kvalit: termínu a metaforického vyjádření.

Určitě nebudí pochybnosti význam sousloví *jazykový obraz světa* (JOS), které je v současnosti užíváno jako vědecký termín. Čím je ale mediální obraz světa? A existuje takový obraz vůbec? A jestliže ano, přesahuje hranice jazykového obrazu světa?

To, že existuje odlišnost mezi jazykovým a mediálním obrazem světa, se zdá být popíráno známou definicí JOS zformulovanou Renatou Grzegorzycowou. Shodně s touto definicí je JOS pojmovou strukturou ustálenou v systému daného jazyka, to znamená v jeho gramatických i lexikálních vlastnostech, která se – jako všechno v jazyce – realizuje pomocí textů (srov. Grzegorzycowa 1990, s. 43). Při zkoumání hypotetického mediálního obrazu světa bychom přece museli zůstat v materii jazyka. Analýzou by tedy procházely texty (informativní nebo publicistické), které by shodně s předpokladem měly být nositeli pojmové struktury ustálené v systému daného jazyka. Může text zformulovaný v daném jazyce „utéci“ od obrazu světa obsaženého v tomto jazyce, od obrazu, který je odvozen od závazného způsobu konceptualizace světa v dané kultuře? Útěk od JOS by byl přece útekem od kultury.

Klíčem k vyřešení problému existence mediálního obrazu světa je možná fakt, že jak minulé,¹ tak i současné způsoby chápání pojmu jazykového obrazu světa akcentují jeho sémantický charakter. Metodologie JOS navržená lublinskými lingvisty směřuje k pochopení, jakým způsobem je svět uspořádán a hodnocen a výsledkem čeho je ono uspořádání a axiologie. Dosažení tohoto cíle je zaručeno přesvědčením, že mezi jazykem a světem existuje vztah interpretace. Můžeme zde připomenout dvě charakteristiky jazykového obrazu světa. Jednak definici zformulovanou ve zralé etapě vývoje metodologie JOS, v níž byly určeny metody popisu

¹ Odkazujeme na přesvědčení a bádání Humboldtovo i evropských pokračovatelů jeho myšlenky (mj. Weisgerber) a také Sapira i Whorfa, které byly zdrojem metodologie JOS. Tyto vědce spojovalo přesvědčení, že jazyk rozhoduje o zkušenosti se světem dané společnosti, protože v jeho strukturách je obsažen „hotový“ obraz světa.

a jeho cíle: „... soubor pravidel obsažených v kategoriálních gramatických vztazích (flexivních, slovtvorných, skladebných) a v sémantických strukturách lexika, které ukazují způsoby vidění jednotlivých složek světa vlastní danému jazyku a obecnější chápání uspořádanosti světa, hierarchie a hodnoty panující v něm a přijímané jazykovým společenstvím“ (Tokarski 1993, s. 358), a jednak dřívější definici: „Je to určitý soubor soudů méně nebo více ustálených v jazyku, obsažených ve významech výrazů nebo pomocí těchto významů implikovaných, který vypovídá o vlastnostech a způsobech existence objektů mimojazykového světa“ (Bartmiński – Tokarski 1986, s. 72). Obě definice podobně zdůrazňují sémantický, emocionálně-hodnotící vztah člověka ke skutečnosti. Výzkumy JOS ukázaly, že myšlení člověka má antropocentrický charakter. Jazyk informuje ne pouze o skutečnosti, ale také o způsobu myšlení o ní. Obraz světa obsažený v jazyce nejen že není přesným kopírováním skutečnosti, ale je to obraz světa již ohodnoceného. Jednotlivá kritéria hodnocení jsou různá, vždy je však jejich výchozím bodem člověk.

Zachytit jazykový obraz světa lze především analýzou slovní zásoby.² Významný je již samotný fakt pojmenování, protože vyčlenění složky světa prostřednictvím toho, že je pojmenována, svědčí o roli této složky v dané kultuře. K zrekonstruování jazykového obrazu výseku skutečnosti vede vytvoření celistvého významového obrazu slova, které onen výsek skutečnosti pojmenovává. Úkolem vědce tedy není pouhý popis lexikálního významu (informujícího o identifikaci objektu), ale také popis konotací se slovem spojovaných. Vědec zabývající se jazykovým obrazem světa musí brát v úvahu slovníkové definice a techniky verifikace konotativních rysů. Pomáhá zde především strukturalistická metoda jazykových rysů. Analýza se provádí na slovtvorných derivátech, sémantických derivátech a frazémeh. Tyto tři metody ověřování konotativních vlastností doplňuje pozorování přísloví a také zdánlivě nic neznamenajících doslovných kontextů. Takové kontexty ukazují totiž atribuci daného slova a jeho tendenci vystupovat s určitými predikáty. Vyvozené konotace se potvrzují také vnější formou slova a jeho etymologií.³ Zkoumání jazykového obrazu světa respektuje také postulát, že při popisu jazyka je nutné zachytit ne pouze

² Zkoumání gramatických pravidel daného systému vede spíše k odhalení geneze určitého vidění světa, má rozhodně historický charakter (srov. GRZEGORCZYKOWA 1990, s. 45).

³ Literatura týkající se metod popisu jazykového obrazu světa byla představena v knížce D. Kępy-Figury *Kategoryzacja w komunikacji językowej* (v tisku).

motivace sémantické, ale také sémanticko-kulturní. V úvahu jsou brána ne izolovaná fakta, ale celé lexikální skupiny. Analýza dané lexikální skupiny vede k zachycení způsobu kategorizace i hodnocení světa odrážejícího se v jazyce.

Protože vědění obsažené v jazyce je pouze jedním ze způsobů poznání světa a je „*ponořené* v obecných vědomostech o světě, v znalostech reálií, kultury“ (Tokarski 1996, s. 102), pomocným kritériem potvrzujícím oprávněnost jazykových analýz jsou různé mimojazykové jevy.

Textovým materiálem, který je rozhodně zajímavý pro výzkum jazykového obrazu světa, je publicistika. Již ze zásady má prezentovat hodnocení a názory. Vede čtenáře k přijetí perspektivy pisatele a využívá k tomu jazykového obrazu světa (srov. Tokarski – Nowak 1999). Nejzřejmějším příkladem jsou fejtony. V jednom z fejtonů Tomasze Olbratowského vysílaném v rádiu RMF FM můžeme najít jazykové prostředky, jejichž užití svědčí o znalosti JOS a schopnosti ho využívat:

Ministr zemědělství Holandska řekl, že země kandidující do Unie, a mezi nimi i Polsko, jsou o 40 let pozadu [v orig. do tyłu], pokud jde o hygienu a bezpečnost potravin. Míni, že to, že v Polsku zatím nebyl odhalen případ nemoci šilných krav, může vyplývat ze špatné kontroly a prohlídek zvířat. Možná má ten holandský ministr pravdu, možná u nás v zemi panuje malomocenství, mor, černé neštovice, rozštěpená noha a vybočený ret, pouze my o tom nevíme, protože jsme se nenechali prohlédnout. Možná – pojďme k lékaři, možná máme mor. Když nás nechtějí přijmout, at' si políbí euro [v orig. niech się ugryzą w euro] a nevykládají takové hlouposti. U nich jsou takové přísné kontroly kraviček, a kde jim ty krávy zešilely? U nás? A kdo krávám dával v krmivu užitý motorový olej? Náš zemědělec? Na to náš zemědělec nemá, on na užitém oleji ještě zorá a usmaží si hranolky. Náš zemědělec si kravek váží. Naše krávy jsou zdravé jako býk. Hygienu se vám u nás nelíbí. Možná není příliš čisto, to je fakt, ale nikoho by u nás nenapadlo, aby užíval deodorant pro prasata a předepisoval normy, že v chlévku [v orig. w chlewiku] má být světlo. Oni tam v Unii, konkrétně v Anglii, už jsem o tom kdysi mluvil, rajčatům pouštějí hudbu, aby lépe rostla. Rajčatům! Hudbu! Počkáme si a uspořádají olympijské hry

zeleniny [v orig. *igrzyska olimpijskie warzyw*]. *A zanedlouho určitě zlegalizují manželství mezi krávami* [v orig. *małżeństwa między krowami*]. *Jak se to říká, je jednodušší v cizí zemi vidět třísku, než ve vlastní nevidět oko, nebo tak nějak. No, už končím, nebo se už úplně roztřesu.*

Signálem přijetí běžné perspektivy je zde přítomnost emocionálně podbarvených lexikálních jednotek majících někdy metaforický charakter: *być do tyłu* (být pozadu), *wygadywać głupoty* (vykládat hlouposti), *ugryźć się – w nos* (políbit si – šos; doslovně kousnout se do nosu), *być zdrowym jak byk* (být zdravý jako býk), *chlewik* (chlívek), *igrzyska olimpijskie* (olympijské hry), *małżeństwo* (manželství). Olbratowski samozřejmě nechce posluchače RMF FM poplést. Uvědomujeme si, že obrat *Patrzec, a urządzają igrzyska olimpijskie warzyw* (Počkáme si a uspořádají olympijské hry zeleniny) má rétorický charakter, jehož základ je tvořen vyhocením až do absurdna.⁴ Tato strategie mohla být použita, protože se autor odvolává mj. na jazykový obraz *chlewika* (chlívku), který představuje nejen neutrální označení obydlí, ve kterém jsou chována prasata, ale také zanedbané, špinavé místo ve špatném stavu. Olbratowski se také odvolává na protiklad: svět lidí – svět nelidí (zvířat nebo věcí), který uspořádává JOS. Slova *igrzyska* a *małżeństwo* (hřiště, hry a manželství) pojmenovávají objekty ze světa lidí; jejich užití ve vztahu k objektům ze světa ne-lidí *igrzyska olimpijskie warzyw* a *małżeństwa między krowami* (olympijské hry zeleniny a manželství mezi krávami) mají budit nesouhlas. Olbratowski paradoxně i přes to, že manifestuje akceptaci jazykového obrazu světa, sem tajně vnáší konstatování s obsahem 'zdraví chovaných zvířat a stav hygieny zemědělských hospodářství není v Polsku dostatečně kontrolováno'. Takový názor by možná byl bez výrazného určení, na čí straně stojí autor, pro posluchače těžko přijatelný. Místo toho Olbratowski uniká před výtkami, že podporuje unijní představitele, kteří nás hodnotí zvenku, a zajišťuje si komunikační úspěšnost. **Děje se tak právě proto, že fejetonista podtrhuje soudržnost obrazu světa.**

Metodologie JOS dokazuje, že subjektem procesu modelování nebo interpretace je člověk. Použitý příklad ukazuje, že některé novinářské texty přímo manifestačně akcentují v jazykovém obraze světa závaznou antro-

⁴ Je to také intersémiotická hra s adresátem. V té době vysílala veřejnoprávní televize velmi často reklamy na konzervovanou zeleninu, ve kterých se hrášek, mrkev a fazole účastnily závodů.

pologickou perspektivu, a také potvrzuje předpoklady JOS, že každý text může být zdrojem poznatků o způsobu myšlení člověka o světě.

Méně zřejmým příkladem je ukázka z rozhlasového vysílání, které redaktor začíná uvedením mailu od posluchače:

R: „*Co dělat, aby nesvědilo, protože mě tak svědíl? Co dělat, aby nekousaly? Zabíjet, no, zabíjet, no jo*“ (v pozadí slabý smích redaktora).

Tématem citovaného fragmentu vysílání „Trojky“ mají být způsoby, jak si poradit s obtížným hmyzem – co máme dělat, aby nekousal; co dělat, aby nás nic nesvědilo. V pozadí je slyšet napodobování zvuků vydávaných komárem a ozvěnu úderů dlaní. Redaktor dává posluchačům na výběr jiné téma – co se děje ve studiu – a pouští se do řešení hádanky:

R: *Kdo předstírá komára? Zajímá mě, jestli odhadnete, kdo je tím komárem v tom zvuku? [...] Slyšíme se...*

Přijetí této žertovné konvence umožňuje volajícímu posluchači spojit obě situace bez porušení konverzačních principů způsobu a relevance:

P: *Pavel mluví z Gdaňsku. Já...*

R: *Dobrý den, pane Pavle.*

P: *Já jsem slyšel, že ten komár, to byl vlastně takový dámský hlas, a kdo měl tu drzost ho vůbec udeřit?*

R: *To je fakt.*

P: *No, mě to překvapuje.*

R: *Ne, tak to muselo být, když bylo třeba komára zabít, nebylo jiné východisko. Nepřijdete na to, kdo to byl?*

P: *Ne, ne, já jsem měl pouze dotaz, mám dotaz, kdo bije ženy na Trojce?*

R: *Já to prověřím.*

P: *No.*

R: *A vyjasním před 19:00. Na slyšenou.*

P: *Mnohokrát děkuji.*

Udeřený je komár, a protože komárem je žena, nemělo se – shodně se zásadou, že ženy se nebíjí, – tak stát. Jak vidíme, posluchač akceptuje

perspektivu nabízenou jazykovým obrazem ženy. Podle tohoto obrazu je žena jemná (srov. synonymické vyjádření *slaba plec – słabé pohlaví*, obrat *zachowywać się po kobiecemu – chovat se žensky*, význam adjektiva *kobiecey – ženský*) a je vhodné o ni pečovat. Komunikace v rámci vysílání probíhá správně. Máme žert, který nikoho neurazí, protože respektuje hodnoty závazné pro polské jazykové prostředí. Hlas dalšího posluchače již vnáší určitou změnu perspektivy:

K: *Dobry den, Kryštof z Varšavy zdraví. Já se velmi omlouvám tomu milému pánovi, mému předřečníkovi na téma bití žen. Nikdy bych ženu neudeřil. Ale bohužel koušou komářice.*

R: *A – no, právě.*

K: *Komáři nekoušou. Takže každá udeřená komářice je zároveň ženou komára.*

R: *V našem vysílání je jasně slyšet, že komára předstírala žena, přesně Ewa Lipowicz, protože ona na zavolání může předstírat všechno, a ukazuje se, že toho komára zastřelila jiná žena, tak se dohodněme, že nebylo tak zle.*

K: *Takže to, takže to byla odplata v rámci jednoho druhu.*

R: *Krásně jste to řekl. Na slyšenou, děkuji.*

Kryštof, který zavolal do studia, zdá se, nepolemizuje s ustálenými kulturními hodnotami (*Nikdy bych ženu neudeřil*). Odporuje ale běžné kategorizaci dominující v jazykovém obrazu světa. Neboť – copak je systémově správný derivát *komarzyca (komářice)*, utvořený podle vzoru *niedźwiedzica, kocica (medvědice, kočka)* od základu *komar (komár)* dodáním slovtvorného morfému *-ica*, který nese informaci mj. o obsahu ‘samice’, akceptován jazykovou normou? Samozřejmě, že ne. Jazyk aktem nominace nevyděluje samice všech na Zemi žijících zvířat (je ostatně otázka, zda komár shodně s běžnou kategorizací může být vůbec uznán za zvíře). Kryštof, využívaje neologismu *komarzyca (komářice)*, provádí částečnou personifikaci (*A więc każda uderzona komarzyca jest jednocześnie kobietą komara – Takže každá udeřená komářice je zároveň ženou komára*). Částečnou, protože z definice *komarzyce (komářice)* jako ‘ženy komára’ nevyplývá změna hodnocení popisovaného fragmentu skutečnosti. Naopak, Kryštof s lítostí (nebo s předstíranou lítostí – výběr je na posluchači) akceptuje bití žen (přesně žen komára), jestliže *bohužel* koušou (*Nigdy kobiety bym*

nie uderzył. Ale niestety gryzą komarzyce. – Nikdy bych ženu neudeřil. Ale bohužel koušou komářice). Protože se takový vtíp nemusí líbit některým posluchačům nebo posluchačkám, zasahuje redaktor, který pro dobro vysílání rezignuje na zábavu a vyjasňuje hádanku. Informace, že *komara udaje kobieta (komára předstírala žena)* a *komara ustrzelila inna kobieta (komára zastřelila jiná žena)*, mu umožňuje komentář *więc umówmy się, że nie było tak źle (tak se dohodněme, že nebylo tak zle)*. Návrat ke kulturně akceptovatelnému pořádku hodnot zpečetí vtípný výrok Kryštofův *czyli to była wendetta w ramach jednego gatunku (takže to byla odplata v rámci jednoho druhu)* zajišťující uniknutí před komunikační kolizí.

Posluchačův vtíp, který určuje kousající a bitý hmyz jako *kobietę komara (ženu komára)*, se nemusí některým posluchačům líbit, protože polemizuje s obrazem světa akceptovaným v kultuře a předávaným pomocí jazyka a útočí tak na jimi uznávané hodnoty. Polemika s jazykovým obrazem světa zde spočívá v zavedení jiné perspektivy nebo jiného typu racionality než racionality běžné, každodenní, která dominuje v kulturním profilování. Míjíme tu samozřejmě perspektivu vědeckých znalostí nebo typ racionality shodný s vědeckým přístupem. Vystává otázka, jestli rezignace na běžnou perspektivu dominující v jazykovém obrazu světa skutečně znamená opuštění samotného jazykového obrazu světa. Mnoho vědců uznávajících kulturní charakter jazyka a užívajících pojem JOS by připustilo, že ano. Můžeme však najít i opačné hlasy. Podle mínění R. Tokarského: „Celistvý pojmový rámec zahrnuje vědění svázané s různými typy racionality. Ačkoli v zásobě a struktuře těchto znalostí dominuje tzv. subjektové hledisko, na nejobecnější úrovni často omezené na „naivní realismus“ nebo běžné pojmání věcí, vlastností atd. (Apresjan 1980, 79 a další), jedná se o mnohem složitější problém. Jestliže jazyk nemá být absolutním skanzenem a má podléhat normálním pravidlům evoluce, a tím také dnes stále silnějším interferencím vědeckého přístupu, musíme předpokládat v sémantické struktuře slova koexistenci elementů někdy se vylučujících nebo odporujících nějakému unifikovanému způsobu pohledu na svět“ (Tokarski 1998, s. 41). Přijetí jiného typu racionality by tedy vedlo k modifikaci jazykového obrazu daného fragmentu skutečnosti. S takto modifikovaným jazykovým obrazem světa se často můžeme setkat v médiích, pro něž je deklarovaným cílem předávání informací. Běžné znalosti jsou zastupovány vědeckým přístupem. Je to určitě jiný obraz světa než ten, který vystupuje na základě analýzy konvencionalizovaných slovních spojení a takových kreativních užití jazyka, jako je poezie.

Výše představená analýza ukazuje, že zkoumání jazyka médií v kontextu JOS zviditelňuje ještě další problém. Polemika s obrazem světa akceptovaným v dané společnosti vedená v jazykové rovině ústí totiž do komunikačních nesrovnalostí. Můžeme zde uvést definici jazykového obrazu světa, jakou – s přihlédnutím k názorům Humboldtovým a Weisgerberovým i amerických entolingvistů – zformuloval Gipper. Podle něj: „[JOS je] způsob, jakým je do jazyka vnášena vyzkoušená, zažitá a komunikačním společenstvím představená skutečnost“ (Mańczyk 1982, s. 40). Není tedy nic divného, že vnášení skutečnosti do jazyka jiným způsobem než tím, který jazyk sám napovídá, vede k znehodnocení komunikace.

Ale co místo komunikace tedy získáváme prostřednictvím masmédií? Odpovědi mohou být příklady rozhlasových zpráv, které se zřetelně snaží realizovat zásadní rys tohoto druhu novinářské výpovědi, tj. objektivitu:

- *Od půlnoci platí mlčení před zítřejšími prezidentskými volbami, potrvá do zítřejší 20. hodiny, tedy do doby skončení hlasování. Během volebního mlčení platí úplný zákaz provádění kampaně, rozvěšování plakátů, organizování shromáždění či manifestací. Během mlčení nelze též publikovat výsledky průzkumů veřejného mínění týkajících se voleb.*
- *Při katastrofě letadla mexických aerolinií zemřelo nejméně 6 osob, raněných je 11. Letadlo DC-9 s 83 osobami na palubě během přistávání v severním Mexiku sjelo z přistávací plochy a najelo do obydlených budov a do automobilů. Příčinou katastrofy byl pravděpodobně hustý déšť. Mezi mrtvými oběťmi nejsou pasažéři letadla, zemřely osoby, do kterých stroj narazil na zemi.*
- *V západním Japonsku byly po včerejším zemětřesení zaznamenány opětovné seizmické otřesy. Počet raněných v důsledku včerejších otřesů vzrostl na 106. Kvůli zemětřesení o síle 7,3 stupně Richterovy stupnice bylo poškozeno 1700 domů. (PR III PR)*

Souvislost s jazykovým obrazem světa se zde omezuje na fakt, že aktem nominace byly vyděleny ty a ne jiné fragmenty skutečnosti. Vidíme ale úsilí mluvčího, který se snaží neutralizovat všechny projevy hodnocení –

tedy vlastně neutralizovat svou přítomnost (jako jednotlivce i jako představitele nějaké skupiny). JOS umožňuje komunikaci a jeho ignorování tedy vede k tomu, že informace ve skutečnosti není vždy komunikací. V tomto místě se vrací otázka, zda existuje mediální obraz světa a jaký je jeho vztah k jazykovému obrazu světa. Samozřejmě, že vědomí určité odlišnosti světa představeného v médiích může být nahlíženo v kontextu manipulace samotnou informací. Skutečně je těžké nesouhlasit s názorem Ryszarda Kapuścińskiego: „Dříve čerpal [člověk] vědomosti o světě z vlastní zkušenosti, z vyprávění nejbližších nebo z tisků. Ale k té tradiční, téměř hmatatelně zakoušené skutečnosti přibyla mu nyní, v éře elektronické komunikace, druhá skutečnost, rovnocenná, vytvářená médii. Nastalo zdvojení událostí: jedna – to je ta, která se děje tam kdesi, druhá – která je těsně vedle, kterou mám před očima. Navíc, ona vytvářená skutečnost se stává – v důsledku snadnější dostupnosti – jedinou, jakou známe, výlučnou. Vytvářená skutečnost je ale zrádným ovocem selekce, manipulace, klamavé zkratky. Událost, která trvala několik hodin, musíme ukázat během několika sekund. A všichni se stáváme oběťmi rozhodnutí, podle jakého kritéria bude výběr proveden“ (Kapuściński 2002, s. 30). Ale změny v interpretaci světa, k jakým dochází v médiích, se nevztahují pouze k „selekcí, manipulaci a klamavé zkratce“, jak nastiňuje Kapuściński. Analyzované příklady ukazují, že rozdíly mezi jazykovým obrazem světa a vizí skutečnosti prezentovanou novináři jsou složitější. Na způsob interpretace světa má vliv rovněž výběr publicistického žánru, tedy vlastně mluvního aktu nebo dokonce druhu promluvy.

V tomto kontextu je třeba uznat, že klíčem k vyřešení problému může být skutečně rozšíření perspektivy popisu. Výzkumy JOS se soustředí především na charakteristiku tohoto obrazu, zjišťování kritérií, která způsobují, že tak, a ne jinak interpretujeme skutečnost. Naopak odpověď na otázku, čemu slouží takový, a ne jiný obraz světa, je již ve většině těchto analýz pouze implikovaná, pojímaná jako samozřejmá. Odpověď se zdá být prostá: existence jazykového obrazu světa dává členům skupiny pocit bezpečí a samotné skupině možnost sjednocení, integrace v rámci národa nebo jiného typu společenství, to znamená: vytváří pocit sounáležitosti. Ale odpověď ne vždy musí být tak banálně zřejmá, zvláště jestliže analýzou prošly texty médií.

Ve většině definic jsou zvýrazňovány reprezentativní prvky jazykového obrazu světa, akcentována je výpověď, v ní prezentované soudy a názory na skutečnost. Přesně řečeno, analýzy prováděné v rámci JOS ve skuteč-

nosti neodpovídají na otázku po pragmatické, nebo širěji komunikativní síle jazykové interpretace skutečnosti, vytvořené danou kulturou. Je to podstatné, poněvadž – jak ukazují přinejmenším citované příklady – obraz světa předávaný pomocí jazyka se může odlišovat v závislosti na funkci, jaké má v intenci mluvčího sloužit daná výpověď. Odvoláme-li se na koncepci druhů promluvy (gatunki mowy) Anny Wierzbické, patří využití nebo nevyužití axiologizace či antropocentrismu, které jsou zaznamenány v JOS, k presupozicím, které společně s intencí tvoří svazek mentálních vlastností charakteristických pro každý druh promluvy. Při setkáních s výpověďmi utvořenými v rámci daného novinářského žánru (fejton, moderované vysílání, zpráva) se setkáváme s určitými druhy promluvy (svěření se, rozhovor, informace), které ve sféře presupozice akceptují, nebo neakceptují JOS.

Výše citované názory R. Tokarského ukazují, že si tvůrci metodologie JOS uvědomují vliv, který má na jazyk vědecký způsob poznání, zastupující nebo doplňující naivní pohled na svět. A co je důležité – ten mění charakter subjektivní perspektivy. Tato tendence je zásadní v případě výpovědi v médiích, a to jak vzhledem k frekvenci výskytu, tak také vzhledem k vlivu, jaký mají média (a tím také obraz světa jejich prostřednictvím představovaný) na uživatele daného jazyka, a tedy i na samotný jazyk. Výzkumy JOS si dosud nevěšovaly souvislosti mezi sémantickými strukturami jazykového obrazu světa a účinností (ilokuční silou) výpovědi, jejich fungováním manifestujícím tento obraz světa, ani vlivu speciálního – žánrového vytváření výpovědi svázaného s její intencionalitou na jazykový obraz světa.

Popis kulturně podmíněných změn ve významu, využívání existujících nebo tvoření nových významových vztahů mezi elementy výpovědi by mohlo být doplněno popisem změn, které nastávají v jazykovém obrazu světa vlivem funkce, intence nebo druhu promluvy, které vybírá mluvčí. Není to pouze perspektiva pragmatická, protože výzkumy týkající se pragmatiky zařazují jazykový obraz světa do vstupních podmínek komunikace a nezamýšlejí se nad jeho přeměnami v průběhu dorozumívání. I když berou zřetel na dynamiku komunikace, paradoxně se v nich zapomíná na negociaci významů jejími účastníky, na sémantické transformace, k nimž dochází během promluvy (v procesu jejího tvoření mluvčím a též proměňování adresátem). Pokus o sloučení těchto dvou analýz (kulturního popisu významů v jazykovém obrazu světa a pragmatické analýzy výpovědi) se zdá být podstatný zvláště v případě dynamických, aktuálních a názorově vyhraněných textů zveřejňovaných v tradičních (tisk) i elektronických (rádio, televize, internet) masmédiích.

Naše dosavadní úvahy umožňují vydělit tři způsoby, jak mediální mluvčí využívají existující JOS. Výpovědi prezentované v masmédiích mohou být zahrnuty v rámci JOS, mohou s JOS polemizovat nebo mohou zkoušet zdánlivě ignorovat, neutralizovat existenci tohoto obrazu světa. Poslední typ textů, prezentovaný především novinářskou zprávou, je příkladem vytváření mediálního obrazu světa. Mediální obraz světa by měl být chápán jako zvláštní přeměna jazykového obrazu světa. Přeměna, jejíž podstatou by byla nejen modifikace obsahů v JOS zahrnutých, ale také rezignace na dominující a v JOS závazné naivní hledisko, a co víc, výrazné sloučení sémantické a pragmatické perspektivy popisu.

K porovnání vlivu způsobu využití existujícího obrazu světa na to, jaký mluvní akt používá mediální mluvčí, nám může posloužit ukázka rozhlasových zpráv na téma zvolení Vojislava Koštunice prezidentem Srbska:

- *Pravděpodobně dnes večer nově zvolený parlament Jugoslávie přijme přísahu Vojislava Koštunice jako nového prezidenta – informoval o tom představitel opozice Dragoru Lipunovič, který bude jednání předsedat. Jak vysvětlil, zasedání Skupštiny se opozdilo kvůli čekání na poslance z Černé Hory. Mají přijet do Bělehradu teprve dnes ráno. Slobodan Milošević před půlnocí uznal svou porážku v prezidentských volbách a pogrataloval Koštunicovi k vítězství. Dnes před úsvitem jugoslávský armádní štáb oznámil, že vznikly podmínky pro pracovní vztahy s budoucím prezidentem Vojislavem Koštunicou. Dříve šéf generálního štábu Nebojša Pavkovič ujistil v televizním prohlášení, že armáda je připravena akceptovat vůli národa. Nově zvolený prezident ohlásil, že hodlá co nejdříve uskutečnit volby do parlamentu a zajistit úplné sjednocení Jugoslávie, tím také návrat Kosova pod vládu Bělehradu. Koštunica neupřesnil, jak má vypadat návrat Kosova, provincie obývané Albánci a řízené administrativou OSN, ani jaký rozsah autonomie je Bělehrad schopen mu přiznat. Nově zvolený prezident odsoudil loňské bombardování NATO a prohlásil ho za zločin. Ještě jednou potvrdil, že nezamýšlí vydat Miloševiče Mezinárodnímu tribunálu OSN. Prezident Ruska Vladimir Putin včera adresoval poselství Vojislavu Koštunicovi, ve kterém vyjádřil naději, že nový jugoslávský vůdce učiní, co bude v jeho moci,*

aby překonal politickou krizi v republice. (PR I PR)

- Ze zahraničí. Slobodan Milošević uznal včera svou porážku v prezidentských volbách v Jugoslávii a pogrataloval Vojislavu Koštunicovi k vítězství. Otevírá se tak cesta k prezidentské přísaze Koštunici jako prezidenta federace. Stane se tak pravděpodobně dnes odpoledne na prvním zasedání nově zvoleného parlamentu, kterého se mají účastnit také poslanci z Černé Hory. Milošević ujistil, že uzná včera oznámené rozhodnutí Ústavního soudu, které ohlásilo vítězství jeho rivala. Gratulace Koštunicovi také poslal šéf Generálního štábu Jugoslávské armády generál Nebojša Pavkovič, čímž rozptýlil obavy z intervence armády. Generál ujistil, že armáda respektuje vůli národa vyjádřenou ve volbách. Na ulicích Bělehradu včera panovala euforie. Mnohatisícový dav před parlamentem si oddechl úlevou. Do vzduchu vylétly ohňostroje, v celém městě bylo slyšet zvuk trubek. Milošević ale nezamýšlí stáhnout se z politické scény. Dal na vědomí, že se pokusí najít si v nových podmínkách místo. Oznamil, že si nyní trochu odpočine, ale později pomůže své straně nabrat síly. Svoje deklaráce Milošević a Pavkovič ohlásili krátce po překvapujících setkáních s Koštunicou, který s nimi hovořil popořadě včera večer. (Radio Maryja)

- Ministr zahraničí Ruska Igor Ivanov přiletěl do Bělehradu. Má hovořit s Vojislavem Kuštunicou, který v prezidentských volbách porazil současného prezidenta Slobodana Miloševiče. Bronislav Milošević, velvyslanec Jugoslávie v Rusku, informoval, že jeho bratr Slobodan je stále v Bělehradu a během několika hodin se setká s ministrem Ivanovem. Podle agentury TAMIUNG se vyslanec prezidenta Putina setká zároveň s Koštunicou i Miloševičem. Dříve agentura REUTERS informovala, že prezident Milošević pravděpodobně odjel na svou rezidenci ve východním Srbsku, nedaleko hranic s Rumunskem a Bulharskem. Mezitím prezident Rumunska Emil Constantinescu řekl, že Miloševićův režim skončil. S uspokojením přivítal volební vítězství kandidáta opozice Vojislava Koštunici. Premiér Ruska Michal

Kasjanov prohlásil, že Moskva neuvažuje o možnosti udělení azylu Slobodanu Miloševičovi. Jugoslávská opozice, která včera prakticky bez odporu ovládla Bělehrad, informovala o vytvoření Krizové komise pro Jugoslávii. Má zatím vládnout. Opozice udržuje kontakt s prezidentem Srbska Milutem Milutovičem, Miloševićovým spojencem. Opozice čeká také odpověď od vlády Černé Hory, zda se chtějí účastnit této komise. Černá Hora a Srbsko tvoří Jugoslávskou federaci. Ještě dnes se má odehrát první zasedání nově zvoleného jugoslávského parlamentu. Za dvě hodiny se na náměstí před parlamentem bude konat slavnostní přísaha Vojislava Kuštunici jako nového prezidenta Jugoslávie. Ve 14:00 mu požeňná nejvyšší představitel srbské pravoslavné církve patriarcha Pavel. Slavnost se odehraje v katedrále sv. Sávy. Jugoslávská armáda zachovává klid. Nikde nebyly zaznamenány pohyby vojska. Vůdci armády informovali, že se rozhodnou pro akci pouze tehdy, kdyby vzniklo ohrožení armády nebo vojáků. (PR III PR)

Citované texty byly vysílány v tutéž dobu na třech rozhlasových stanicích. Odlišují se jak selekcí a hierarchií informací, týkajících se téže události, tak také stupněm shody s JOS. Na rozdíl od dříve uvedených informací tyto zprávy neprovádějí neutralizaci jazykového obrazu popisovaného výseku skutečnosti, ale pokoušejí se skrze jeho jazykové prostředky ovlivnit postoje a názory adresátů. Novináři PR I PR akcentují především Miloševićovo smíření se s osudem. Ve zprávě se objevuje frazém *uznać swojā porażkę (uznat svou porážku)* nebo verbum dicendi pojmenovávající expresivní akt *pogratulował (pogratuloval)*. Vnější díky tomu do vědomí adresáta pozitivní konotace svázané s představenou událostí. Objevují se zde také jiná hodnotící označení: *potepił, zbrodnia (odsoudil, zločin)*. Je to tedy informace již přeměněná, využívá axiologizaci charakteristickou pro JOS.

V první části zprávy „Rádía Maryja“ se opakují tytéž elementy jako ve zprávě vysílané v PR I PR, ale potom mluvčí přijímají jinou perspektivu náhledu na tutéž událost. Využití hodnocení se zde týká reakce davu na vítězství Vojislava Koštunici. Slovo *euforia (euforie)* a obraty *odetchnąć z ulgā, wystrzelily fajerwerki (oddechnout si úlevou, vylétly ohňostroje)* vnášejí do informace pozitivní konotace. Závěr zprávy se také odvolává na

JOS. *Nie wycofać się ze sceny politycznej (nestáhnout se z politické scény), zebrać siły (nabrat síly), zaskakujące (překvapující)* rozhodně nepatří do vědeckého způsobu předávání informací.

Další perspektivu popisu téže události, která také hodnotí, ale akcentuje jiná fakta, prezentují novináři PR III PR. Podobně jako v dřívějších zprávách se v tomto textu slovní zásoba též odvolává na JOS.

Uvedené příklady ukazují, jak může být hodnocení a respektování opozice *SWÓJ – OBCY (svůj, vlastní – cizí)* využito k prezentaci přesvědčovací perspektivy pohledu na svět. Návaznost na kategorie JOS činí z uvedených zpráv specifické komentáře, jejichž cílem je nejen předání informace (skrze reprezentativy), ale také – a možná především – ovlivnění postojů a pohledů adresáta (skrze nepřímé direktivy).

Jak vidíme, je to způsob využití JOS, co rozhoduje, jakým mluvnickým aktem nebo jakým druhem promluvy se stane výpověď, která je na základě mimojazykových klasifikací počítána mezi informace. Adresát je v takové situaci chytře uveden v omyl, protože se zdánlivě jedná o jiný druh výpovědi. Tento názor neodporuje faktu, že v ideální komunikaci, která probíhá bez modální lživosti, mluvčím provedený výběr daného žánru samozřejmě rozhoduje o výběru perspektivy a úrovni využití JOS.

Kontextem pro uvedené úvahy jsou názory sociologů, politologů a představitelů jiných společenských oborů. Obecně rozšířené je totiž přesvědčení, že současné společnosti jsou společnostmi informačními (Mattelart 2004). Zdá se tedy, že díky globalizaci a rozvoji komunikačních technologií má v tuto chvíli každý člověk neomezený přístup k vědomostem. Mnohokrát zdůrazňovaná otevřenost společností, podstupování prostoru demokraticky řízeným společnostmi dříve uzavřenými a totalitními by měly vyčistit a sjednocovat informační kanály. Mělo by to znemožnit manipulaci i tvoření vymezených postojů a pohledů užitím zpravodajských žánrů. Vytváření nadnárodních politických a hospodářských struktur demokratickými společnostmi (např. Evropská unie) by mělo vést k univerzalizaci – a v důsledku k osvobození zpráv vysílaných v médiích různých států od kulturních vlivů. Ale po pravdě řečeno, překročení hranic „vlastního jazyka“, a tedy též národního JOS, by bylo možné pouze maximálním zvědečtáním mediální komunikace (i když – i to by mělo souvislost s JOS). Bohužel ale (jak správně poznamenává E. T. Hall: „Kultura je prostě komunikace.“ – Mattelart 2004, s. 14), nepřítomnost či neutralizace kulturního činitele v JOS vede k přerušení komunikace. Je možné, že z tohoto důvodu objektivní informování vyžaduje (podle názoru účastníků komunikace)

komentář. „Čistá zpráva“ se stane předmětem diskuse, bude interpretována novináři a adresáty, a tím bude zahrnuta do JOS. Nutnost využívání JOS během komunikace může být pokládána za jednu z příčin rozvoje zpravodajských žánrů v posledních letech. Nárůst dynamiky komunikace i její interakce nutně implikují využití kategorie JOS, opuštění vědeckých znalostí ve prospěch spojení běžnosti, každodennosti s vědeckostí.

Existuje v takovém případě nový, nezávislý mediální obraz světa? Uvedené analýzy ukazují, že v médiích provádějí novináři operaci na běžném JOS, protože není možné vytvořit nový jazykový obraz světa. Mediální obraz světa je tedy pouze reinterpetací JOS, ale ne novou hodnotou či kvalitou.

Literatura

- APRESJAN, J.: *Semantyka leksykalna*. Wrocław 1980.
- BARTMIŃSKI, J. – TOKARSKI, R.: *Językowy obraz świata a spójność tekstu*. In: T. Dobrzyńska (ed.): *Teoria tekstu. Zbiór studiów*. Lublin 1986.
- GRZEGORCZYKOWA, R.: *Pojęcie językowego obrazu świata*. In: J. Bartmiński (ed.): *Językowy obraz świata*. Lublin 1990.
- KAPUŚCIŃSKI, R.: *Lapidarium V. „Gazeta Wyborecza – Duży Format” 16/2002*.
- KĘPA-FIGURA, D.: *Kategoryzacja w komunikacji językowej (na przykładzie leśmu ptak)*. (v tisku)
- MAŃCZYK, A.: *Wspólnota językowa i jej obraz świata. Krytyczne uwagi do teorii językowej Leo Weisgerbera*. Zielona Góra 1982.
- MATTELART, A.: *Spoleczeństwo informacji*. Kraków 2004.
- TOKARSKI, R.: *Słownictwo jako interpretacja świata. Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Sv. 2, Współczesny język polski*. Wrocław 1993.
- *Ramy interpretacyjne a problemy kategoryzacji (przyczynek do tak zwanej definicji kognitywnej)*. In: R. Grzegorczykowa – A. Pajdzińska (eds.): *Językowa kategoryzacja świata*. Lublin 1996, s. 97–112.
- *Kulturowe i tekstotwórcze aspekty profilowania*. In: J. Bartmiński – R. Tokarski (eds.): *Profilowanie w języku i w tekście*. Lublin 1998.
- TOKARSKI, R. – NOWAK, P.: *Językowy obraz świata a perswazyjna funkcja tekstów (o poszukiwaniu wspólnoty kulturowej)*. In: B. Greszczuk (ed.): *Język. Teoria – dydaktyka*. Rzeszów 1999.

Překlad z polštiny Veronika Forková

||

Úvod do kognitivní gramatiky (KG)

David S. Danaher¹

Úvod: Výlet krajinou gramatiky

Teoretická koncepce vymezuje, jak vidíme zkoumaný předmět a jaký způsob jeho zkoumání očekáváme; gramatické teorie nejsou výjimkou. Daný teoretický rámec nám dovolí, a někdy nás přinutí, vidět určité aspekty dané disciplíny určitým způsobem a zároveň nám zabráni nahlédnout aspekty jiné, které bychom mohli přirozeně vidět pomocí teorie alternativní. Z tohoto hlediska jsou teoretici jako turističtí průvodci, kteří v průběhu trasy upozorňují na různé pozoruhodnosti a komentují je. Itinerář jednoho teoretika a jeho komentáře mohou být jen vzdáleně podobné itineráři a komentářům teoretika jiného.

Na co upozorní při výletě krajinou gramatiky turistu-lingvistu kognitivní průvodce či průvodkyně a jak nám poradí, abychom se na tyto pozoruhodnosti dívali? Které aspekty gramatiky při kognitivním přístupu přirozeně poutají zájem? Jak tento přístup vymezuje naše chápání gramatiky a to, jak ji v naší analýze komentujeme?

Stručná historie, kompatibilní přístupy, aplikace na slovanské jazyky

Ronald Langacker, zakladatel kognitivní gramatiky (Cognitive Grammar; dále KG) a stále jeden z jejích hlavních představitelů, v polovině 70. let 20. století původně nazval svůj přístup „Space Grammar“.² Vytvořil KG jako reakci na Chomského generativní gramatiku (Generative grammar; dále GG), jež preferuje formálnělogický přístup ke gramatice, který neuvažuje – a nemůže uvažovat – ani úzus, ani obrazné užití jazyka:

¹ David S. Danaher, Associate Professor, Slavic Languages & Literature, University of Wisconsin-Madison, dsdanaher@wisc.edu

² I když uvažování o prostoru hraje v KG ústřední roli, bylo Langackerovi doporučeno, aby název změnil na jiný, který zní seriózněji. (*Space* může znamenat prostor i vesmír; v druhém případě vzniká asociace se slavným filmem *Star Wars*, který vznikl ve druhé polovině 70. let – pozn. překl.)

„Požadavek generativního přístupu (generativity) zahrnuje to, že z gramatiky jsou vyloučeny jak úzus, tak obrazné užití jazyka, které jsou pro pochopení jazykové struktury základní. Místo toho, aby zajistil explicitnost, vede generativní přístup k nešťastnému efektu ochuzení přirozené domény lingvistického zkoumání a vede k maximální neexplicitnosti (tj. mlčení) ve vztahu k základním skutečnostem. Zdrojem těchto problémů je nesprávný názor, že jazyk je autonomní formální systém.“³ (Langacker 1987 (I), s. 64)

V KG není jazyková sémantika ani autonomní, ani formální a:

„... úplná analýza významu se rovná úplnému vysvětlení vývojové kognice. Tento důsledek je velmi nepohodlný pro teoretiky jazyka, kteří mají zažitý autonomní formální systém, ale to není legitimní argument proti jeho platnosti.“ (Langacker 1990, s. 4)

Takto to formulovala Laura Janda: „Jazyková kognice [linguistic cognition] je prostě kognice: je to komplikovaný jev celkové lidské kognice“ (2004, s. 12). Gramatika reprezentuje abstraktní symbolickou strukturu a tvoří v tomto smyslu kontinuum se slovníkem: „Když užíváme určitou konstrukci nebo gramatický morfém, vybíráme ... určitý obraz/představu (image), aby strukturoval vnímanou situaci pro komunikační účely“ (Langacker 1990, s. 12).

To, že KG chápe gramatiku ne-formálně, na základě představ (image), nevede k důrazu na odkrývání „hloubkových“ (deep) gramatických struktur nebo souborů gramatických univerzálií:

„Kognitivní gramatika tvrdí, že gramatická struktura je téměř vždy zcela zřejmá. Povrchová gramatická forma neskrývá ‘pravdivější’, hlubší úroveň gramatické organizace; spíše je sama o sobě souborem konvenčních prostředků, které jazyk

³ Více o KG versus GG viz příslušný titul v bibliografii. BRUNER (1990), ATTILA (1977) a STEINER (1975) kritizují GG způsobem, který je s kognitivním myšlením kompatibilní, ale není shodný. UNGERER – SCHMID (1996) shrnují rozdíly mezi KG a GG jako „zkušenostní“ versus „logický“ pohled na jazykovou sémantiku.

užívá pro strukturaci a symbolizaci sémantického obsahu. Gramatická rozmanitost je opravdová, ne jen zdánlivá, a přestože je možné stále hledat a formulovat gramatické univerzálie, musí být omezené a dostatečně pružné, aby pokryly variabilitu, s níž se ve skutečnosti setkáváme.“ (Langacker 1987 (I), s. 46–57)

Protože jazyk symbolizuje, je pro všechny jazykové jevy centrálním významem:

„Význam je to, o čem je celý jazyk; badatel, který to ignoruje, aby se soustředil pouze na záležitosti formy, závažně ochuzuje přirozený a nutný materiál předmětu oboru a zcela deformuje charakter popisovaných jevů.“ (Langacker 1987 (I), s. 12)

Ve shodě s ústředním postavením významu tvrdí KG, že žádný jazykový jev není sémanticky prázdný. Význam však není ani objektivně dán, ani nemůže být uchopen prostřednictvím přísně formální deskripce.

Více o základních principech KG bude řečeno dále. Nyní stačí zmínit, že gramatika jako fenomén je v GG a KG chápána zásadně odlišným způsobem: jako teoretičtí průvodci nabízejí Chomsky a Langacker obrazy krajiny gramatiky, které jsou navzájem neslučitelné.

KG sice není kompatibilní s GG, ale ukázalo se, že je kompatibilní s jinými teoriemi jazykové sémantiky a diskursu. Patří sem: kognitivní přístup k metafoře, jak je nastíněn v Lakoffově a Johnsonově knize *Metaphors We Live By* z roku 1980 (český překlad *Metafory, kterými žijeme* vyšel roku 2002, pozn. překl.), která podnítila další studie; konstrukční gramatika (Construction Grammar) A. Goldbergové; teorie gramatikalizace J. Bybeeové a dalších; Chafeho přístup k diskursu; Fauconnierova teorie mentálních prostorů (mental spaces; viz též Sweetser – Fauconnier 1996); Fillmoreova sémantika rámců (Frame Semantics); Givónova funkční gramatika (Functional Grammar) a Shapirova sémiotická teorie jazyka a gramatiky (viz též Attila 1977). Ne všechny souvislosti mezi KG a těmito teoriemi byly zcela prozkoumány; specifické odkazy viz v bibliografii dále.

Protože KG chápe gramatiku jako symbolickou nebo založenou na představách (image), může také potenciálně nabídnout mnoho literární teorii

a kritice, což sotva může platit o GG. Úvodní zkoumání literárněkritického potenciálu KG obsahuje Stockwell (2002) a Semino a Culpeper (2002).⁴

Aplikace KG na slovanské jazyky, včetně češtiny, jsou početné. Mezi významnější badatele zabývající se slovanskými jazyky v rámci KG patří: Laura Janda (sémantika prefixů a pádu, vid, životnost), Tore Nessel (morfologie), Alan Cienki (sémantika předložek a pádu), Ewa Dąbrowska (sémantika pádu a prefixů a také osvojování jazyka), Stephen Dickey (vid) a David Danaher (habituálnost⁵ v češtině). Odkazy k jednotlivým studiím jsou uvedeny v bibliografii.

Některé základní koncepty KG

Taylor napsal: „Jazyk dává uživatelům k dispozici sadu prostředků k reprezentaci myšlenky a ‘dělání’ kognitivní gramatiky se skládá do značné míry z identifikace a analýzy těchto prostředků“ (Taylor 2002, s. 16). Jazykové prostředky pro reprezentaci myšlenky jsou ukotveny v základních principech lidské kognice. Některé z těchto základních principů jsou diskutovány a stručně ilustrovány dále, na příslušných místech jsou uvedeny i odkazy na specifické výzkumy slovanských jazyků, při nichž se daný princip využívá.

Konstruování (Construal)

Základním konceptem je v KG konstruování (construal). Taylor ho definuje jako „proces, kterým je daný stav uživatelem jazyka strukturován pro účely jazykového vyjádření“ (2002, s. 589). Jedna a táž reálná entita (osoba, věc, událost) může být „konstruována“ různými způsoby v závislosti na tom, jak ji mluvčí konstruuje či nahlíží. Konstruování je základním rysem lidské kognice:

„Mluvčí, který přesně pozoruje prostorové rozmístění určitých hvězd, je může popsat mnoha různými způsoby: jako souhvězdí, jako skupinu hvězd, jako světelné tečky na nebi atd. Takové výrazy jsou sémanticky různé, odrážejí alterna-

⁴ Kritiku literárněkritického „kognitivismu“ viz GROSS (1977), ADLER-GROSS (2002), DANAHER (2006 – v tisku). Přehled tohoto tématu podává TRÁVNÍČEK (2005).

⁵ Slovesa typu říkávat, dělávat, pozn. překl.

tivní konstruování scény mluvčím, každý z nich je kompatibilní s objektivně danými vlastnostmi. Říká se, že výraz dává své domněle určitou podobu (image).“ (Langacker 1990, s. 61)

Při sémantické analýze slovní zásoby i gramatiky je nezbytné brát konstruování v úvahu, protože význam výrazu není odvozen „žádným jedinečným ani mechanickým způsobem z povahy objektivní situace, kterou popisuje“ (Langacker 1987 (I), s. 107). Můžeme popsat situaci množstvím sémanticky odlišných výrazů, naše schopnost „různě strukturovat vnímané jevy je základem lexikální a gramatické variability“ (Langacker 1987 (I), s. 107).

Konstruování je princip, který lze jednoduše ilustrovat na slovní zásobě. V závislosti na způsobu konstruování může autor tohoto článku být jazykovědec, nebo kognitivist; slavista, nebo bohemista; Američan, nebo cizinec. Na velmi obecné úrovni konstruování je autor jen osobou. Na velmi specifické a neakademické úrovni je také nadšeným tenistou. Podstatou je to, že tímto (a nejen tímto) vším jsem a že lidé mne mohou „různě strukturovat“ právě v důsledku funkčního konstruování.

Konstruování je stejně tak důležité v gramatice, protože situace mohou být strukturovány prostředky různých gramatických podob (image), které odrážejí „kvalitativně různé mentální zkušenosti“ se stejným jevem (Langacker 1987 (I), s. 117). Velmi jednoduché příklady, které Langacker často uvádí, zahrnují konceptuální rozdíly mezi následujícími dvojicemi vět: *Lampa je nad stolem* versus *Stůl je pod lampou* (konstruování reprezentuje relativní význačnost, důležitost jednotlivých entit situace) a *Střecha stoupá* (v orig. *slopes upward* – pozn. překl.) versus *Střecha klesá* (v orig. *slopes downward* – pozn. překl.) (konstruování, které vyjadřuje úhel pohledu).

Specifické studie na materiálu slovanských jazyků, v nichž hraje klíčovou roli konstruování, zahrnují práce A. Cienkiho (1993) o tzv. empatickém dativu, L. Jandy (2002) o kontrastivním užívání pádů v češtině a ruštině, E. Dąbrowské (1994a) o tzv. zkušenostním dativu a D. Danahera (2003) o habituální iteraci v češtině.

Prototypizace (prototyping) a „význačnost“ (salience)

KG předpokládá, že kategorizujeme schematicky prostřednictvím prototypu a že prototyp je „nejreprezentativnější nebo nejvýraznější příklad nebo schéma“ (Taylor 2002, s. 591). Výzkum prototypů ve slovní zásobě zahájila E. Roschová řadou experimentů v 70. letech 20. století, při nichž zkoumala,

jak organizujeme různé kategorie: nábytek, ovoce, sporty, zbraně, oblečení atd. (pro popis těchto experimentů a množství odkazů na literaturu viz Ungerer – Schmid 1996; viz též Taylor 1989). Prototypy a konceptuální sítě, v nichž jsou prototypy centrálními členy, nejsou objektivními vlastnostmi světa, ale reprezentují kognitivní konstrukce, které odrážejí subjektivní uvažování o světě.

Gramatické konstrukce také vykazují prototypické efekty, a to v následujícím smyslu: „Často užívaný morfém nebo lexikální jednotka má množství vzájemně provázaných významů. Je možné si představit, že tvoří síť, v níž jsou některé významy prototypické a některé tvoří buď extenze, nebo specializace prototypické hodnoty nebo ostatních významů“ (Langacker 1990, s. 35). Analyzovat gramatiku v rámci KG znamená mapovat síť konvenčně ustavených významů lexikální jednotky a popisovat každý z významů jednotlivě, zároveň se vztahy, které má k významům ostatním (Langacker 1990, s. 55–56).

Výzkum slovanských jazyků zdůrazňující prototypizaci zahrnuje práce L. Jandy (1986), která analyzuje sémantiku množiny ruských prefixů, a T. Nesseseta (2000), který se zabývá vztahem mezi formou a významem v systému ruských sloves pohybu.

Radiální sémantické sítě (Radial Semantic Networks)

Prototypizace vede k takovému pohledu na kategorizaci, který není založen na nutných a postačujících podmínkách členství. Rozmanité významy asociované s polysémními slovy a gramatickými formami jsou vzájemně koherentně spojeny v sítích významů, z nichž každá má centrální prototyp (nebo prototypy) a periferní významy s prototypem spojené. Spojení mezi množstvím významů je realizováno na základě metaforických a metonymických extenzí, což jsou základní procesy lidské kognice, které však GG opomíjí. Přestože konceptuální sítě mohou být značně komplexní, představují tyto sítě struktury založené na „rodinné podobnosti“, v nichž jsou vztahy mezi významy v dané síti přirozené, protože vyrůstají z tělesné ukotvené lidské zkušenosti.

Langacker (1990, s. 2–3) uvádí příklad radiálních sítí v diskusi o významech polysémního anglického slova „ring“ a říká, že různé významy⁶ tohoto slova nemohou být předpověděny z jednoho významu základního:

⁶ Základní význam slova „ring“ je *prsten* nebo *kroužek* (v nose). Má rovněž (přínejmen-

„Pro lingvisty je běžné předpokládat (často implicitně), že významy lexikální jednotky musí být předpověditelné z jednoho základního významu a že je třeba uvažovat o různých lexikálních jednotkách, pokud není možné takový význam najít. Toto je neopodstatněný předpoklad, který vytváří více problémů, než jich dokáže vyřešit. Síťový model je mnohem realističtější a deskriptivně adekvátnější.“ (Langacker 1990, 56)

Gramatické významy fungují dosti podobným způsobem. Například L. Janda ve své analýze významů genitivu (viz Janda 2004) identifikuje následující čtyři schematické centrální významy: PRAMEN (*pocházející z Prahy*), CÍL (*jet do Ameriky*), CELEK (*vlajka svobodného Tibetu*) a REFERENČNÍ BOD (*vedle něčeho/někoho*). Tyto čtyři schematické významy jsou vzájemně spojeny do komplexní konceptuální sítě.

Langacker upozorňuje, že znalost významu dané struktury nemůže být totožná s jejím prototypem, ale spíše se jedná o znalost celé sítě významů:

„Znalost, kterou má mluvčí o konvenční hodnotě lexikální jednotky, nemůže být redukována na jedinou strukturu, jako je prototyp ... Zaprvé ne každá lexikální kategorie má jeden, jasně vymezený prototyp ... a i když je taková struktura stanovena, neexistuje způsob, jak přesně předpovídat, která množina extenzí a elaborací ... vlastně získala konvenční status. Konvenční význam lexikální jednotky se musí rovnat celé síti, ne jednomu uzlu.“ (Langacker 1990, s. 2–3)

Sémantická strukturace prostřednictvím radiálních sítí je klíčovým konceptem množství kognitivněgramatických analýz slovanského materiálu: viz např. práce L. Jandy o prefixaci (Janda 1986) a sémantice pádů (Janda 1993), L. Jandy a S. Clancyho (2002) o sémantice pádu, T. Nesseseta (1997) o ruských slovesných třídách a E. Dąbrowské (1994c) o významu instrumentálu v polštině.

ším) následující významy: „skvrna, značka zanechaná na stole sklenicí naplněnou tekutinou“, *aréna* (*cirkus, box*), *banda gangsterů* („drug ring“). „Ring“ ve významu *prsten* je prototypickým objektem a prototypické schéma je kulatý objekt; sémantické extenze jsou ukotveny v zobecněních od „kulatý objekt“ ke „kulatá entita“ a hrají v nich roli konotativní asociace spojené s „kulatostí“.

Domény (domains)

Langacker říká:

„Všechny jazykové jednotky do určité míry závisí na kontextu. Kontext potřebný pro charakterizaci sémantické jednotky se označuje jako doména (domain). Domény jsou nutně kognitivní entity: mentální zkušenosti, reprezentační prostory, koncepty nebo konceptuální komplexy.“ (Langacker 1987 (I), s. 147)

Domény vytvářejí rámec významu většiny jazykových výrazů: nejsou přímo částí významu výrazu, ale reprezentují pozadí, na základě kterého význam chápeme. Jak je z citace zřejmé, KG tvrdí, že neexistuje jasná hranice mezi vlastní sémantikou a pragmatikou. Významy jsou i denotativní i konotativní a domény jsou ukotveny v encyklopedickém a zkušenostním pojetí znalostí.

Role domén ve slovní zásobě je dosti zřejmá: „prsty u ruky“ („fingers“) jsou součástí „ruky“ („hand“, tj. dlaň + prsty) a ta je funkční částí lidského těla („body“); „nůž“ („knife“) je buď „součástí příboru“, nebo „zbraň“ a rozdíl mezi „jezerem“ („lake“) a „louží“ („puddle of water“) má mnoho do činění s rozsahem konceptualizované domény. Podobné příklady je možné opakovat donekonečna.

Domény hrají také roli nezbytného pozadí pro pochopení gramatiky. Všimněte si např. metaforické povahy extenzí domény v následujících užitích genitivu se schematickým významem CELEK: základy domu (fyzicky konkrétní vztah část–celek: dům je doménou obsahující své základy); základy anglické gramatiky (metaforizovaný vztah: gramatika je jako dům, který obsahuje své základy), na základě vlastní zkušenosti (ještě abstraktnější vztah část–celek implikující, že naše osobní zkušenost je obecnou doménou, která také může mít základy). Pro KG, která bere metaforizaci jako základní kognitivní proces a chápe gramatiku jako symbolickou, nejsou tyto posuny domén při užívání genitivu problematické a různé významy jsou viděny jako koherentně vzájemně spojené.

Většina sémantických analýz v KG alespoň implicitně odkazuje ke konceptuálním doménám.

Profil / báze (profile / base), trajektor / vzažný bod (trajector / landmark)⁷

Profil určitého výrazu je jednoduše to, co výraz označuje. Podle Taylora „se profilování odehrává na pozadí domény nebo doménové matrice, jejíž některé aspekty mohou být konceptualizací vlastní a která tudíž tvoří bázi“ (Taylor 2002, s. 591).

Všechny jazykové výrazy něco profilují. Distinkce profil/báze však není objektivně dána, ale je záležitostí zkušenosti a znalosti konvenčního úzu. Profilování navíc není absolutní: „profilování není ničím víc než relativní prominentností podstruktury v rámci konceptualizace a je inherentně otázkou míry“ (Langacker 1990, s. 208).

Ve slovní zásobě slova profilují sémantický obsah na pozadí základní domény (base domain) a význam slova se odvozuje od specifických vztahů mezi jeho profilem a bází. Například slovo „uncle“ (strýc) profiluje muže se specifickým vztahem k jiným lidem v doméně rodiny. Na úrovni věty je profilování záležitostí relativní prominentnosti: rozdíl ve významu vět *Honza vypadá jako Aleš* a *Aleš vypadá jako Honza* je ten, že první věta profiluje Honzu (a při tom užívá Aleše jako referenční bod) a druhá Aleše (a Honzu užívá jako referenční bod).

O profilování v gramatice Langacker píše:

„Efektem gramatických konstrukcí je to, že poskytují specifický profil své složené sémantické hodnotě ... Posuďte jednoduchou situaci, v níž lampa visí nad stolem. Začneme-li od jednoduchých výrazů jako *the lamp (lampa)*, *the table (stůl)*, *over (nad)* a *below (pod)*, můžeme je kombinovat různými způsoby a vytvářet složené výrazy, které profilují různé fasety dané scény. *The lamp above the table (lampa nad stolem)* přirozeně označuje lampu. Vybereme-li si jako řídicí člen *stůl* a přizpůsobíme-li vhodně přívlástek s předložkou, získáme místo toho *the table below the lamp (stůl pod lampou)*, což profiluje stůl. Další možností je přidat příslušnou formu předložkové fráze, kterou výraz změníme v procesuální predikaci označující extenzi lokativního

⁷ Termíny „trajektor“ a „vzažný bod“ (landmark) užívá Langacker u relačních predikátů (např. sloves) místo „profilu“ a „báze“.

vztahu prostřednictvím určitého úseku vnímaného času, např. *is above the table (je nad stolem)*. Když pak dodáme subjekt, výsledná věta *The lamp is above the table (Lampa je nad stolem)* také profiluje časově rozšířený lokativní vztah.“ (Langacker 1990, s. 12–13)

Profilování je jedním ze způsobů symbolizace; gramatická konstrukce profiluje pomocí symbolizace určitou strukturaci konceptuálního obsahu.

Distinkce profil/báze byla využita při výkladu sémantických rozdílů mezi slovesem (např. dokonavým slovesem *vybouchnout*) a jeho odpovídající nominalizovanou formou (*výbuch*). Langacker uvádí, že verbální forma má relační profil, zatímco substantivum reprezentuje kolektivní konstruování událostí, pro niž je verbální proces bází. Ve slovesných nominalizacích „je v profilu oblast vyššího řádu, která obsahuje dílčí stavy slovesné báze“ (Langacker 1990, s. 98); při nominalizaci tedy slovesa získávají konceptuální nebo sémantické vlastnosti substantiv.⁸

Podrobnosti týkající se profilování v gramatických konstrukcích jsou komplexní, mnoho dílčích studií je obsaženo v pracích Langacker 1987 (I) a 1990. K slovanskému materiálu viz např. práci L. Jandy (1995), která explicitně využívá distinkci profil/báze a trajektor/vztažný bod při analýze významů vět uvozených spojkami *až* a *než* v češtině.

Závěr: Na křižovatce

Kognitivní teorie metafory nás učí, že jakoukoliv účelnou činnost konvenčně konceptualizujeme jako cestu. Výzkum prováděný v jakémkoli teoretickém rámci je účelnou aktivitou, ale každá teorie nabízí svou vlastní cestu, svůj vlastní způsob orientace v krajině nebo terénu představovaném předmětem zkoumání. Každá teorie nabízí vlastní itinerář, vlastní pozoruhodnosti a vlastní cestu k místu, kam se máme dostat.

Při analýze určitého jazykového jevu stojíme na křižovatce a musíme si vybrat, kterou teoretickou cestou půjdeme. Jeden a týž jev může být konstruován různě podle toho, kterou cestu zvolíme. Kognitivní cesta a generativní cesta vedou (zásadně) jinými směry a k (zásadně) různým cílům.

⁸ KG tvrdí, že je nejen možné, ale dokonce nutné definovat slovní druhy konceptuálně a ne pouze gramaticky. Podrobnosti viz LANGACKER (1987 (I), kapitoly 5–8) a LANGACKER (1990, kapitola 3).

A co když vyrazíme na některou z těchto cest a zjistíme, že jsme zabloudivi? Vždycky můžeme zvážit, zda se nevrátit na rozcestí a nevydat se druhou cestou.

Bibliografie

Citované práce

Teoretické a praktické úvody

- LAURA JANDA. 2004. „Kognitivní lingvistika“, *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*, 9–60. [originální verzi v angličtině viz na: <<http://www2.ku.edu/~slavic/scla.shtml>>]
- RONALD LANGACKER. 1999. *Grammar and Conceptualization*. Berlin: Mouton.
- 1990. *Concept, Image, Symbol*. Berlin: Mouton.
- 1987. *Foundations of Cognitive Grammar: Theoretical Descriptions (I) and Practical Applications (II)*. Stanford: Stanford University Press.
- DOMINIK LUKEŠ. 2006. „Doslov“ k překladu Lakoff, G.: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Praha: Triáda.
- FRIEDRICH UNGERER – HANS-JORG SCHMID. 1996. *An Introduction to Cognitive Grammar*.
- JOHN TAYLOR. 2002. *Cognitive Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- 1989. *Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistics Theory*. Oxford: Clarendon.

Více o výzkumu v KG a o publikacích viz na webových stránkách International Association of Cognitive Linguistics: <<http://www.cogling.org/>>.

KG, GG a strukturalismus

- JEROME BRUNER. 1990. *Acts of Meaning*. Cambridge: Harvard University Press.
- LAURA JANDA. 1993. „Cognitive Linguistics as a Continuation of the Jakobsonian Tradition: The Semantics of Russian and Czech Reflexives“, in *American Contributions to the Eleventh International Conference of Slavists in Bratislava*, 310–319.
- RONALD LANGACKER. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar: Theoretical Descriptions*. Stanford: Stanford University Press.

GEORGE STEINER. 1975. *After Babel*. London: Oxford University Press.

Vybrané citace z Langackera k uvedenému tématu viz na:
<[http://novemberfund.org/KG proti GG.pdf](http://novemberfund.org/KG%20proti%20GG.pdf)>.

Vybrané kompatibilní teorie

RAIMO ANTILA. 1977. *Analogy*. The Hague: Mouton.

JOAN BYBEE a kol. 1994. *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in Languages of the World*. Chicago: Chicago University Press.

GILLES FAUCONNIER. 1985. *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language*. Cambridge: MIT Press.

CHARLES FILLMORE. 1985. „Frames and Semantics of Understanding“, *Quaderni di Semantica* VI, 222–254.

TALMY GIVÓN. 1995. *Functionalism and Grammar*. Amsterdam: Benjamins.

ADELE GOLDBERG. 1995. *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*.

WALLACE CHAFE. 1994. *Discourse, Consciousness, and Time: The Flow and Displacement of Conscious Experience in Speaking and Writing*. Chicago: Chicago University Press.

GEORGE LAKOFF – MARK JOHNSON. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

MICHAEL SHAPIRO. 1991. *The Sense of Change: Language as History*. Bloomington: Indiana University Press.

— 1983. *The Sense of Grammar: Language as Semiotic*. Bloomington: Indiana University Press.

EVE SWEETSER – GILLES FAUCONNIER (eds). 1996. *Spaces, Worlds, and Grammar*. Chicago: Chicago University Press.

KG a literární teorie

HANS ADLER – SABINE GROSS. 2002. „Adjusting the Frame: Comments on Cognitivism and Literature“, *Poetics Today* 23: 2, 195–220.

DAVID DANAHER. 2006 (v tisku). „Cognitive Poetics and Literariness: Metaphorical Analogy in Anna Karenina“, in *Perspectives on Slavistics: Literature*, eds. K. van Heuckelom and D. Danaher, Amsterdam: Pegasus.

SABINE GROSS. 1997. „Cognitive Readings; or, The Disappearance of Literature in Mind“, *Poetics Today* 18: 2, 271–297.

E. SEMINO – J. CULPEPER (eds). 2002. *Cognitive Stylistics: Language and Cognition in Text Analysis*. Amsterdam: Benjamins.

PETER STOCKWELL. 2002. *Cognitive Poetics: An Introduction*. London: Routledge.

JIŘÍ TRÁVNÍČEK. 2005. „Doslov“ k *Literární mysli*, překladu Turner, M.: *The Literary Mind*. Brno.

Vybrané specifické aplikace na slovanské jazyky

Obsáhlou bibliografii viz na webové stránce Slavic Cognitive Linguistics Association na: <<http://www2.ku.edu/~slavic/scla.shtml>>.

Publikace Laury Jandy viz na:

<<http://www.unc.edu/depts/slavdept/lajanda/mypubs.html>>.

Publikace Tora Nesseta viz na: <<http://uit.no/humfak/tilsette/78>>.

Publikace Davida Danahera viz na: <<http://novemberfund.org/danahercv.html>>.

Úvodní kurs KG s českými handouty, které lze stáhnout, viz na:

<<http://www.novemberfund.org/cogling.htm>>.

On-line časopis věnovaný kognitivní lingvistice v aplikaci na slovanské jazyky viz na: <<http://www.seelrc.org/glossos/>>.

ALAN CIENKI. 1989. *Spatial Cognition and the Semantics of Prepositions in English, Polish, and Russian (Slavistische Beiträge 237)*. Munich: Otto Sagner.

— 1992. „A Cognitive Semantic Approach to Russian and Polish Causal Constructions“, in *For Henry Kučera: Essays in Slavic Philology and Computational Linguistics*. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 73–93.

— 1993. „Experiencers, Possessors, and Overlap Between Russian Dative and u + Genitive“, *Proceedings of the Nineteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 76–89.

— 1995. „19th and 20th Century Theories of Case: A Comparison of Localist and Cognitive Approaches“ *Historiographia Linguistica* 22, 123–162.

— 1995. „The Semantics of Possessive and Spatial Constructions in Russian and Bulgarian: A Comparative Analysis in Cognitive Grammar“, *Slavic and East European Journal* 39, 73–114.

EWA DĄBROWSKA. 1994a. „Nominative and Dative Experiencers: Two Folk Theories of the Mind“, *Linguistics* 32, 1029–1054.

— 1994b. „Some English Equivalents of Polish Dative Constructions“, *Papers and Studies in Contrastive Linguistics* 29, 105–121.

- 1994c. „Radial Categories in Grammar: The Polish Instrumental Case“, *Linguistica Silesiana* 15.
 - 1996. „The Spatial Structuring of Events: A Study of Polish Perfectivizing prefixes“, in *The Construal of Space in Language and Thought*, 467–490.
 - 1997. *Cognitive Semantics and the Polish Dative*. Berlin: Mouton.
 - 2001. „Learning a Morphological System without a Default: The Polish Genitive“, *Journal of Child Language* 28, 545–574.
 - 2004a. „Rules or Schemas? Evidence from Polish“, *Language and Cognitive Processes* 19, 225–271.
 - 2004b. *Language, Mind and Brain: Some Psychological and Neurological Constraints on Theories of Grammar*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
 - 2005. „Productivity and Beyond: Mastering the Polish Genitive Inflection“, *Journal of Child Language* 32, 191–205.
- DAVID DANAHER. 2003. *The Semantics and Discourse Function of Habitual-Iterative Verbs in Contemporary Czech*. Lincom: Munich.
- STEPHEN DICKEY. 2000. *Parameters of Slavic Aspect: A Cognitive Approach*. Stanford: CSLI Publications.
- LAURA JANDA. 1986. *A Semantic Analysis of the Russian Verbal Prefixes za-, pere-, do-, and ot-*. Munich: Otto Sagner.
- 1993. *A Geography of Case Semantics: The Czech Dative and the Russian Instrumental*. Berlin: Mouton.
 - 1995. „The Ordering of Events Introduced by Czech *až* and *než*“, in *Proceedings of LP '94*, 340–356.
 - 1996. „Figure, Ground, and Animacy in Slavic Declension“, *Slavic and East European Journal* 40: 2, 325–355.
 - 1999. „Whence Virility? The Rise of a New Gender Distinction in the History of Slavic“, in *Slavic Gender Linguistics*, 201–28.
 - 2000. „From Number to Gender, Dual to Virile: Bridging Cognitive Categories“, in *Lexical and Grammatical Classification: Same or Different?*, 73–86.
 - 2002. „Cases in Collision, Cases in Collusion: the Semantic Space of Case in Czech and Russian“, in *A Festschrift for Charles E. Townsend*, 43–61.
 - 2002–03. „A Metaphor for Slavic Aspect“, *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 44–45, 1–13.
- LAURA JANDA – STEVEN CLANCY. 2002. *The Case Book for Russian*. Columbus: Slavica.
- (2006) *The Case Book for Czech*. Bloomington: Slavicz Publishers [ukázková kapitola na webové stránce Laury Jandy]

- TORE NESSET. 1994. *Russian Stress: Stress as an Inflectional Formative in Russian Noun Paradigms and Bybee's Cognitive Morphology*. Oslo: Novus Press.
- 1997. „Russian *nu*-drop Verbs, Radial Categories and Cognitive Grammar“, *Nordlyd* 25, 91–97.
 - 1998. *Russian Conjugation Revisited: A Cognitive Approach to Aspects of Russian Verb Inflection*. Oslo: Novus Press.
 - 2000. „Iconicity and Prototypes: A New Perspective on Russian Verbs of Motion“, *Scando-Slavica* 46, 105–119.
 - 2001. „How Pervasive are Sexist Ideologies in Grammar?“, in *Language & Ideology: Cognitive Theoretical Approaches*, 197–227.

Překlad z angličtiny Martin Saic a Lucie Saicová Římalová